

III. FEJEZET

A papi és nemesi rend kialakulása

1. Főpapi osztály — papi rend

A magyar társadalom és jog fejlődésének döntő szakasza a XIII. század. Azok a gazdasági és szociális hatóerők, amelyek a nyugati tiszta hűbériség hanyatlását és a rendi korporációk lassú kiképződését idézték elő, nálunk is felkavarták a szentistváni államszervezet állóvizeit. Egy évszázad elég volt arra, hogy a századforduló patriomonális-személyes uralma a századvég koraérett rendiségének adjon helyet. Az előző fejezetben láttuk, hogy a teljes értékű hűbériség kialakulásának előzményei nálunk is adva voltak a királyi és a magánfamília közösségeiben, azonban a fejlődés nem ebben az irányban haladt. A hűbéri viszony, melynek csúcsán az uralkodónak kellett volna állania, csak szerény próbálkozásokig jutott el; a papság és nemesség familiája pedig csak akkor alakult át a szerződésen és kölcsönös szolgáltatáson alapuló többé-kevésbé hűbéri közösséggé, mikor tagjai már egy horizontális köteléknek, rendnek öntudatával teltek el és kiváltságaival rendelkeztek. Ez a vonás választja el a magyar jogfejlődést (s általában a keleteurópai) a nyugatitól, s ennek alapvető oka a királyi familia felbomlása. Amint a későbbi magyar alkotmány alapjait a királyi familia rakta le, továbbbi kiképzésének lényegét is e familia bomlása határozta meg. Ez a bomlási folyamat más oldalról nézve építés is: a familiából kiszakadó társadalmelemek rendekke szervezkednek, melyeket századokkal később rendi állammá egyesít a társadalmi küzdelem egy későbbi szakasza.

A királyi familia bomlását a főpapság indította meg, s ez az alsópapságot is magával vitte. A „papi rend” mindig megvolt az Egyházban, már akkor is, mikor rendiségről még senki sem hallott. Le Bras igen plasztikusan fejezte ki a klérus középkori rendi fejlődését: a laikusoktól kezdettől fogva különválasztott papi rend a Karolingkorban megpróbál tiszta világi, politikai ügyekben is vezetőszerphez

jutni, vagyis a z állammá lenni; a középkor végén a kiváltságai ellen indított fejedelmi támadások hatása alatt kénytelen belenyugodni, hogy egy rend legyen az államban.¹ E két pont között zajlik le a klérus középkori története. A karoling-birodalom bukásakor a hűbériség segítségével teljesen kivonja magát a világi hatalom befolyásából, majd a rendiség kialakulásakor észreveszi, hogy függetlenségét meg kell védenie az irigy világiakkal szemben. Ekkor számos kiváltságlevélben erősítetteti meg azokat a szabadságait, melyek a kánonjog értelmében már eleve megillették, vagy szerez olyan privilégiumokat, melyek a hűbérrendszerből következnek; így jogi helyzete sajátosan vegyessé válik, mert világi rendelkezésekkel megerősített kánonjogon alapul. De ez a vegyes jogállás nagy függetlenséget ad a társadalommal szemben és minden világi rend irigyelt példaképe lesz.²

A kereszténységgel együtt nálunk is magától értődően jelent meg a papi rend,³ s a király személyes uralmának támogatásában olyan befolyásra tett szert, külön jogai már annyira kialakultak, hogy régi íróink a szentistváni állam első rendjeként említették.⁴ Láttuk, hogy a papságot megillette már a *privilegium fori*, vagyis büncselekményeiért általában egyházi bíróság vonta felelőségre, de a bírósági szervezetnek az élén maga az uralkodó állott. Más téren is különállást, de nem önállóságot figyelhettünk meg, így az egyházi jogalkotásban a világiak részvételével tartott zsinatok működtek közre, tehát a klérus nem rendelkezett olyan képviseleti szervvel, ahol akarata hasonlóak között, szabadon nyilatkozhatott volna meg.

A főpapság és általában a klérus jogállása tehát már a magyar királyság első évtizedeiben kiemelkedő volt, ha nem érte is el az alkotmánytörténetben ismert „rend” autonómiáját. A függő viszonyból való teljes emancipációhoz az egész államfelfogásnak, s vele az Egyház és Állam viszonyának is meg kellett változnia. Ezt a változást, melyet az újabb történeti munkák behatóan ismertettek,⁵ a grogóriánus szellem diadala hozta meg. A klérus megtagadta a vi-

1 Id. Lousse, Formation 76 (3).

2 Uo. 76—8, Spangenberg 24.

3 *Ordo clericalis si anserem vel gallinam, poma vel his similia furatus fuerit... László II. 13.*

4 Szent István „királyságát az országrendi szervezetre alapította...” Ebben a főpapságot emelte első renddé. Horváth Mihály: A kereszténység első százada Magyarországon, Budapest 1878, 172. — Hasonlóan Ozorai, Egyh. nemesség 19, 50.

5 Váczy, Epoche 116 sk, Deér, Magyarság 163 sk.

lági hatalom vezetőszerepét, visszautasította a részéről gyakorolt investitúrát, a saájátegyház bilincseit pedig határozott mozdulattal szakította szét. Az investituraharc, melyben végül is a *sacerdotium* lett a győztes, a Németbirodalom határain kívül is gyökeresen megváltoztatta az Egyház és Állam viszonyát. A királytól, vagy más hatalmasságtól való személyes függésnek egy csapásra vége lett. A kegyúrnak eddigi tulajdonjoga helyett csak az Egyház „háláját” kifejező tiszteleti és bemutatási jogosítványok maradtak meg. Természetes tehát, hogy a királyi família főpapi tagjai sem maradhattak meg a régi alárendeltség viszonyában, bár felszabadulás helyett új hatalom: a pápaság hatáskörébe kerültek.

Mályusz Elemér, ki a familia bomlását éles vonásokkal rajzolta meg, a pápai hatalom első lépését az érseknek a többi püspökök fölé emelésében látja. 1105-től kezdve az érsekeknek személyesen kellett megjelenniök Rómában, hogy hűségesküt tegyenek és a palliumot átvegyék. Általuk a nekik immár szorosabban alárendelt püspökök is közelebbi kapcsolatba jutottak a pápával. De még jelentősebb volt a következő év eseménye: Kálmán guastallai lemondása a világi investitúráról. Az uralkodó, kinek kezéből eddig megkülönböztetés nélkül kapta az új püspök egyházi és világi hatalmát, ezentúl csak a temporáliákat adhatta át, míg a fontosabb lelki joghatóság tőle függetlenül, kánoni választás útján szállt át.⁶

A szabad választás fontosságát nem tudjuk eléggé hangsúlyozni. Itt utalnunk kell Mitteis szellemes párhuzamára, melyet a francia egyház hűbéri kapcsolataira nézve állított fel: a hűbéri öröklési jog az úr akaratától független faktor, melynél fogva alkalmatlan vazallust is el kell fogadnia; s ami a világiaknak az öröklési jog, az az egyháziaknak a királyságtól biztosított szabad kánoni választás.⁷ Az egyházi javadalmak osztogatása, majd II. Géza óta elvétele, vagy felcserélése sem függött többé a királytól, s ezzel a főpapok személyes függése is jelentősen meglazult. Ha tettek is hűségesküt a királynak, az csak *pro regalibus* történt;⁸ a lelki hatalom ezek fölött állott. Nem csoda tehát, ha Mályusz e változásból

⁶ Karizm. 163. V. ö. II. fej. 27. jz.

⁷ Lehn. 275.

⁸ IV. Orbán pápa írja egyes magyar főpapokról: *spreto iuramento fidelitatis, quod ab eis regie serenitatis prestatum pro regalibus, que ab ipsa tenere noscuntur, ei tamquam suo regi parere... non curant.* 1264, Theiner I. 275.

a főpapság karizmatikus hitének megrendülésére, erre az alig megfogható szellemi átalakulásra következett.⁹

Ha a főpapság nem tekintett többé a természetfölötti származásnak kijáró tisztelettel az uralkodóra, ha méltóságát és javadalmát nem tőle kapta s nem is kellett többé félnie tőle, akkor természetesen tarthatjuk, hogy megindult a renddé alakulás útján. Szociológiai kategóriáinkra gondolva, nyilvánvaló, hogy a klérus hatásosan igényelt különös társadalmi megbecsülést, s ennek alapjaival: a sajátos életmóddal és határozottan elkülönített hivatással is rendelkezett. A klérikusokat már gyermekkoruk óta gondosan nevelték, szigorúan szabályozott, nőtlen életmódra kötelezték és az anyagi előfeltételek biztosítása után ünnepélyesen vették fel az egyházi rendbe. A renddéválást a hivatástudat és a külön iurisdictióval járó öntudat is segítette.¹⁰ A kánoni választás elvének győzelme megadta a különös megbecsülésnek legreálisabb alapját: anyagi javak monopolisztikus kisajátítását is, hiszen nyilvánvaló, hogy a király beleszólásának kiküszöbölése a főpapi javadalmakat a klérus monopóliumává tette, s ugyanez a folyamat zajlott le az alsópapság és kegyurainak vonatkozásában is. Társadalomtörténeti szempontból tehát a papságot már a XII. század derekán bizvást tekinthetjük rendnek.

A jogászt ezen a megállapításon túlmenően most már az érdekli, mikor következett be a papság külön kiváltságolása, vagyis mikor nyerte el rendi kartáját, s melyek voltak az ebben foglalt szabadságok. Ha léteznék elszigetelt fejlődés, ebben a különös társadalmi megbecsülés birtokában lévők tömörülésének kellene meghoznia a rend privilégiumát; a történelmi valóságban azonban mindig külső erők is hatnak. Ilyen erő volt maga az investituraharc és a nyomán előállott világpolitikai helyzet; de ilyen erő volt a XII. században önállósult egyetemes kánonjog is. „A Decretum Gratiani-val kezdve, a kánonjog által kialakított újabb egyházi törvénykönyvek is jögerőre emelkedtek Magyarországon. Minthogy a külföldi egyetemeken tanuló magyarok ott a kánonjog tanaival is megismerkedtek, mindaz, amit a klérus rendjének kiváltságaként követelt, egy az egész világra érvényes, megtámadhatatlan tekintélyű törvénykönyv jogának tűnt fel.”¹¹

Az eddigiekben nem választottuk külön a főpapságot és alsópapságot, mindig „papi rendről”, „klérusról” beszéltünk. Ez az

⁹ Karizm. 163—4.

¹⁰ Mályusz, Stände 18—9.

¹¹ Uo. 17.

általános kifejezés a XII. századdal beköszöntő nagy változás szellemének felel meg. A szentistváni államrendben nagy különbség volt érsekek, püspökök, királyi apátok és prépostok közt egyfelől, s a nekik alárendelt esperesek, plébánosok, szerzetesek és kanonokok, valamint a kisebb egyházi rendet viselők, egyházzolgák és egyháziak között másfelől. A királyfi familiának csak a főpapok voltak teljes számban tagjai, az alsópapságból csak egy kis csoport, a *capellani regis*, vagy *ducis*.¹² Ennek felelt meg a rájuk nézve illetékes bíróság is; a püspökök és az érsekek fölött a király és a püspöktársaik ítéltek, a királyi (hercegi) káplánok fölött a Kálmán-féle illetékes bíróság is; a püspökök és az érsekek fölött a király és püspök.¹³ A többiekre nézve viszont, mint tudjuk, a püspök vagy az esperesek fóruma volt illetékes.¹⁴ Ezt a helyzetet az egyházjog és a pápai centralizáció nem változtatja meg alapjaiban, csak annyira, hogy a pápát minden rendű és rangú klérikus (és laikus) rendes bírójává teszi (egyetemes ordinárius), ezáltal a fellebbezés rendes útja mellett a közvetlen folyamodás is lehetővé válik; másrészt a kánonjog kialakuló rendszere nemcsak a politikai hatalommal rendelkező főpapok, hanem mindenegybes egyházi ember, még a legszerényebb számára is kiváltságokat biztosít.

Ha vagyon és politikai szerep szerint történt volna meg a rendi alakulás, a főpapság bizonyára jóval megelőzte volna az alsópapságot. De így, hogy külső tényezők hatottak, a magas klérus *nolens-volens* magával vonta a többieket is. Elmondhatták volna a Hármaskönyv későbbi szavaival: *nec habet dominorum aliquis maius, nec nobilis quispiam minus de libertate*.¹⁵ Hogy a XII. század végén valóban élt az Egyházban a keresztény egyenlőség gondolata, azt III. Incének egy dekretálisa bizonyítja: „Mivel mindannyian egy test vagyunk Krisztusban, az egyesek pedig egymásnak tagjai, nem szabad a nagyobbaknak a kisebbeket, vagy az öregebbeknek a fiatalabbakat gyűlölni, hanem mindnyájan, akik egy Egyházban egy Úrnak szolgálnak, egyforma szabadságnak örvendjenek, mivel súly és súly, mérték és mérték egyformán gyűlöletesek Istennél.”¹⁶ Így a főpapságnak az alsópapságtól való elválasztását csak a rendelkezésük alatt álló földbirtok nagysága és az ezzel kapcsolatos gazdasági esélyek, tehát osztály-

¹² Kálmán I. 9.

¹³ László I. 4, Kálmán I. 5, 9.

¹⁴ Kálmán I. 6.

¹⁵ Tr. I. 2, 1. §.

¹⁶ c. 6. X. 1, 2. Id. Eckhart, Szentkorona 163.

szempont alapján kísérjük meg. A hatalomban való részesedés, melyet azonban egy kancelláriai tisztviselő-klérikus is elérhetett, s a későbbi nagyobb értékű esküben megnyilvánuló fokozottabb megbecsülés túlságosan kevés alapot nyújt arra, hogy ebben az időben Magyarországon külön főpapi rendről beszéljünk. A klérus kiváltságai egyformák voltak, a főpapi osztály az egységes papi rend részeként szerepelt.

Az egyházi rend kiváltságait a következő pontokban foglalhatjuk össze: külön joghatóság, a személy védelme, a szolgáltatásoktól való mentesség, a tulajdon biztonsága, végül a közhatalom egy részének kisajátítása a nép és a föld egy része fölötti rendelkezés révén (immunitás). Megfigyelhetjük majd, mennyire ez az öt vonás lett a világi rendek törekvéseinek célja és mintaképe is, bár nem mind voltak képesek elérni.

A külön joghatóságot az u. n. *privilegium fori* biztosította. Történetéről, melynek első szakaszai az antik Rómában és a barbár országokban zajlottak le, már mondtunk egyet-mást. Tudjuk, hogy az Intelmektől kezdve törvényeink sora biztosítja ezt a kiváltságot. Terjedelme azonban igen változatos lehetett; a klérikusok bűncselekményeinek a szentszék elé utalásától a személyes jellegűnek tekintett polgári ügyeken keresztül (ingóságok követelése, adósság) egészen az egyházi birtokperekig. Ez volt az a pont, ahol a világi hatalom mindig a leghatározottabban ellenszegült az egyházi törekvéseknek, mert a földtulajdon fölötti biráskodással a klérus a középkori állam létalapjára tette volna rá a kezét. Azt az elvet azonban, hogy személyes illetve büntetőügyekben klérikust nem lehet világi bíróság elé állítani, a XII. század szenvedélyes vitái után (Becket-ügy!) Nyugaton mindenütt elismerték.¹⁷

Magyarországon az ismert előzmények után mintha valamivel erősebb hangsúllyal biztosítaná az illetékességi kiváltságot Kálmán törvénye: *Nullus presumat secularis iudex sigillum clerico dare.* (I. 14.) Az uralkodása alatt tartott első esztergomi zsinat ezt nemcsak fenntartja, hanem az egyházi birtokok ügyeit is „kánonilag” rendeli elbírálni, sőt a szentszéki joghatóságot még a világi fórumhoz forduló egyházi ember ellen is megvédi (1, 25. c.). Ez volt a helyzet bizonyára a XII. századon át is, míg az egyházi rendnek adott nagy privilegium 1222-ben addig nem tapasztalt

¹⁷ Az elv c. 1, 2, 13, X. 2, 2. Ld. Fournier, Paul: *Les officialités au moyenâge*, Paris 1880, 65, és Kérészy Zoltán: *Katholikus egyházi jog a CIC. alapján*, II. (Pécs 1927) 407 sk.

terjedelemre bővítette ki a külön egyházi fórum joghatóságát. E kiváltság alapjául voltaképpen a már Kálmán (I. 6.) által deklarált *actor sequitur forum rei* elve szolgált. Mindenkire, akit a tonzúra az Úr szolgáljának tüntetett fel, tehát papokra és kisebb rendet viselőkre egyaránt vonatkozott az, hogy sem birtokügyben, sem földtulajdon ügyében, sem bűncselekményért, sem bármely más kereset alapján nem voltak világi bíró elé idézhetőek, s ha mégis megjelentek, nem voltak kötelesek felelni. Az egyházi személynek világi bíró elé hurcolásából ugyanis az oklevél szerint több zavar származnék, mint rend. Ezzel szemben a klérikusoknak világi ellen a világi fórumon kell perelniök.¹⁸

A fórumkiváltsághoz a pápaság is féltékenyen ragaszkodott. IX. Gergely a második Aranybullát megelőző panaszai között kétszer is foglalkozott az egyházi bíráskodás séreimeivel: a szentszéktől elveszik a házassági ügyeket, sőt még a papok is világi bíró előtt kénytelenek felelni!¹⁹ Az 1231-i Aranybulla ki is vette az egyházi személyeket és a házassági pereket a nádor hatósága alól.²⁰ A beregi egyezmény azután bizonyára hosszú időre szóló érvennyel szabályozta a kérést: a klérikusok mindenért egyházi bíró előtt felelnek, kivéve a földbirtokpereket, melyekről a király és a papság még megkérdezik a pápát; de ennek során úgy fogják informálni, hogy a magyar főpapok szerint a földbirtokügyeket mindig a magyar királyok bírálták el, s az ellenkező igen káros lenne az Egyházra nézve.²¹ A *privilegium fori* ezen a ponton, hol minden személyes és

¹⁸ Endlicher 417—8, 1—2. p. Mályusz. Stände 13, is ebben látja a klérus legfontosabb kiváltságát: az 1222-i *privilegium* „die Kodifizierung und feierliche Sanktion der geistlichen Privilegien...”

¹⁹ 1231: *Libertas quoue ecclesiastica adeo in regno ipso subversa esse dicitur et emersa, quod non solum ecclesiarum hominibus, sed etiam ipsis ecclesiis et personis ecclesiasticis collecta ac talie imponantur a laicis, et respondere cogantur sub examine iudicis secularis. Possessiones quoque et redditus, quos ex donatione regum a longis retroactis temporibus pacifice possederunt, eisdem ecclesiis contra iustitiam auferunt, ac per immensas donationes, quos de novo quibusdam nobilibus regalis fecisse dicitur celsitudo, non modicum aggravantur. Et quamvis cause matrimoniales ad examen ecclesiasticum pertinere noscantur, huiusmodi tamen cause ibidem ad secularem iudicem perferuntur et per secularem iudicem matrimonia separantur...* Theiner I. 94.

²⁰ 17. c, Endlicher 137.

²¹ 15. c, Endlicher 440. Knauznál (Mon. Strig. I. 292.) 64 c. Ez mutatja, hogy a birtokügyeket nem a praxis, hanem a király 1222-i szorult helyzete juttatta (elvbén) az egyházi bíróság hatáskörébe. Ellenk. Váczy, Epoche 120.

büntető ügyre nézve jogelvi elismeréshez jutott, bizvást elfogadhatjuk a papság rendi különállásának bizonyítékául.

Még egy jelentős mozzanatot kell kiemelnünk. Láttuk, hogy a személyes királyság korában az egyházi bírászkodás elismerése mellett a bíróságok élére maga a király helyezkedett. A gregoriánus elvek s még inkább a kialakuló külön egyházjog ezt sem hagyhatták annyiban. Róma lett immár minden ügy legfőbb bírósága és a távoli székhelyet a legátusok és küldött bírák hozták közelebb az országhoz. Imre király 1199-ben világosan elismerte, hogy a pápát nemcsak Isten után a legfőbb hatalom illeti meg, hanem joga van minden lelki fiának ügyét atyailag el is intézni, ezért hosszú iratban védekezett az Endre-párti főpapok vádjai ellen. Mikor pedig ezeknek álnokságait elősorolta, kiemelte azt is, hogy a *ius ordinarium*-ra emlékeztén inkább hagyta őket büntetlenségben reménykedni, mintsem a pápa bírászkodásába avatkozzék.²²

A klérus második rendi kiváltsága a személy védelme, a *privilegium canonis*. Bár a papok megbecsülésére már István (apokrif) I. 5. fejezete is felhívta a figyelmet, ennek büntető szankciója csak akkor lett, mikor a második lateráni zsinat (1139) a klérikusra vagy szerzetesre kezet emelőt olyan kiközösítéssel sújtotta, melyet a halál óráján kívül csak a pápa oldozhatott fel.²³ Ez a jogszabály ismét a kereszténység legfőbb bírójához, Róma püspökéhez hozta közelebb a világ minden klérikusát. Hogy a szankciót nálunk is alkalmazták, arra csak egy példát hozunk fel: 1231-ben a pápa megengedte a pannonthalmi apátnak, hogy feloldozást adjon az *excommunicatio* alól szerzeteseinek, kik többek között egymás ellen elkövetett tettelegességgel vonták magukra a fenyítéket!²⁴ Azt pedig már az illetékességi kiváltság tartalmazta, hogy a klérikus személyét nem lehetett idézés címén elfogni.²⁵ E kiváltságot nálunk nem igen vonták kétségbe, ezért a klérus nagy privilégiumai nem is emlékeztek meg róla.

A büntető eljárás jogszerűségéhez fűződő személyvédelemről is egyházi vonatkozásban olvasunk először. III. István megígéri, hogy a királyi apátokat és prépostokat csak akkor teszi le, ha bűncselekményben kánonilag elmarasztalták őket, vagy azt nyilvánosan megvallották. Ugyanez a feltétele a másoktól függő alsópapság letételé-

²² Wenzel VI. 198, 200.

²³ c. 29. C. 17 qu. 4. Kérészy; Kath. egyházi jog II. 404. sk.

²⁴ ... pro iniectioe violenta manuum in seipos in canoem inciderrunt sententie promulgate ... Pannh. I. 703.

²⁵ Fournier, *Officialités* 65 (a 17. jegyzetben idéztem).

nek is. Ezt a követelményt azután a világiak érdekében is hangoztatják: 1199-ben pl. Imre panaszolja, hogy ellensége, Elvin váradi püspök kiközösítette a kiszemelt nádort, Mihály comest, holott nem áll hatósága alatt, nec citatus, nec ammonitus, nec confessus extiterat. II. Endre 1232-ben ugyancsak sérelmet lát abban, hogy Róbert érsek az ő és fiai néhány familiárisát, principes non confessos vel convictos, kiközösítés alá vetette.²⁶

Az adótól és a személyes szolgáltatásoktól való mentességet az egyházjog privilegium immunitatis néven ismeri. Szabályait a harmadik és negyedik lateráni zsinát állapította meg, s a világi fejedelmek csak megerősítették.²⁷ Ez nálunk ugyancsak az 1222-i kiváltságlevélben jelent meg olyan formában, hogy aki tonzúrát visel, nem köteles szabad dénárt (nehczéket), vagy a fiscusnak járó bármilyen földbért (censust) fizetni; a követelőző adószedőt erőszakkal el lehet kergetni, a jobbágyurak pedig, ha ilyet kívánnának, a király haragját érezzék.²⁸ IX. Gergely már említett 1231-i panasziratában az adómentesség megsértését is fájlalta: a világiak — mondotta — nemcsak az egyháziak népeire, de még magukra az egyházakra és a klérikusokra is kollektát és pénzdót rónak ki!²⁹ A beregi esküben ünnepélyesen meg is ígérte a király, hogy a klérikusokra és egyházi személyekre nem vet ki kollektát és kamarahasznát, sőt az adók új fajaira nézve előbb kikéri a pápa véleményét!³⁰ Ügylátszik a mentesség elve ekkor már megállapodott, mert a század szabadságlevelei nem tartják szükségesnek a klérikusok mentesítését a kollektától, csak a serviensi egyházak népeiről van szó az Aranybulla 3. cikkében és egyszerűen egyházi népekről az 1290:18. és 1298:30. t. cikkekben (az elsőben vámmentességet kapnak).³¹ A teljesség kedvéért megemlítjük, hogy a kornak másik nagy terhét, a descensust sem viselték az egyháziak, legalább is ez tűnik ki IV. Incének egy okleveléből, melyben már az egyházak falvaiban való vendégeskedést tiltja meg a nádornak és más uraknak.³² Nincs

²⁶ Endlicher 384, Wenzel VI. 199, Theiner I. 104.

²⁷ 1179-ben a 19, 1215-ben a 46. kánon. Ld. Lousse, Formation 77 (1), Kérészy, Kath. egyházi jog II. 410 sk.

²⁸ 3. p, Endlicher 418.

²⁹ Ld. 19. jz. Tallia a. m. rendkívüli adó; Eckhart, Adózás 34.

³⁰ 16. p, Endlicher 440—1.

³¹ Az Aranybulla 3. cikkének ilyen értelmezése: Mályusz, Karizm. 170. Az 1290-i decretumot ezután a Sylloge alapján idézzük. V. ö. Eckhart, Adózás 55.

³² 1251: Mon. Strig. I. 387—8.

kifogás viszont e században az egyházi férfiak személyes katonászkodása ellen.

Szinte természetesnek kell tekintenünk a vagyoni biztonságára vonatkozó egyházi kiváltságot. Hiszen az előbbi fejezetben már láttuk, hogy királyaink semmi fenntartással nem éltek az egyházi birtokok adományozásánál. De megvolt még a személyes függésből eredő felügyeleti jog és a *ius spolii*, mely mégis valahogyan a király legfőbb tulajdonjogát éreztetette. III. Isván, lemondó oklevele szerint, a *procuratores laici* kárhoztatott szokását is elhagyta, ígervén, hogy tisztességes egyháziakat fog behelyezni a megüresedett püspöki jószágokba, s azok építkezésre, szegények, özvegyek és árvák gondozására főgják fordítani a jövedelmet.³³ Ha azonban a király meg is szűnt háborgatni az egyházi vagyont, annál jobban tették ezt a birtokszerzés vágyatói áthatott világiak, kik ellen ugyancsak éles szavakkal keleti IX. Gergely panaszairata. Még a mértéktelen adományok is károsították az Egyházat; a magánhatalom növelésével, vagy a neki jutó rész csökkentésével?³⁴ Néhány napra rá keserűen emlegeti a pápa az egyházi szabadságnak megfogyatkozását abban, hogy mindenki rabolja, fosztogatja a klérus javait, s úgyszólván senki sem kel védelmükre.³⁵ A hatalmaskodások miatti panaszokat vég nélkül sorolhatnók fel; most azonban csak annyi érdekel, hogy az egyházi vagyoni sértetlenségét, a fölötte való rendelkezést mindenkor a papi rend negyedik kiváltságának tekintették, ha az élet sodrában nem kevészer meg is sértették.

A külön joghatóság alá tartozás, a szolgáltatásoktól való mentesség és a vagyoni védelme természetesen megerősítették egyes egyháziaknak a kezdettől fogva meglévő földesúri jogait. Ezek a jogok, melyeknek értelmében a gazda bizonyos korlátok között szabadon rendelkezett szolgálóival és népeivel, a XIII. század nagy társadalmi átalakulásában a kondicionárus szabadok fölötti úri hatósággá fejlődtek. A főpapat és egyes egyházi férfiakat megillette tehát az *immunitás*, vagyis az ország területének és népének egyes részei fölötti magánhatalom. Ez a jogosítvány azonban — ellentétben a kánonjogi immunitással — nem volt a papi mivoltnak szükségképpeni tartozéka, s így a papi rend kiváltságai között sem jöhet szóba. Az eszmei és anyagi javaknak monopóliumszerű kisajátítása, mely a

³³ 2. p, Endlicher 383.

³⁴ Fent 19. jz. — Az egyházi birtokok megkárosítására már 1190-ből hoz adatot Bartoniek Emma: Szociális problémák az Árpádkorban, Domonovszky-Emlékkönyv (Bp. 1937) 53, (Fejér II. 257.).

³⁵ 1231: Wenzel I. 285.

rend különös megbecsülésének alapjául szolgál, itt az egyházi beneficiumok kizárólagos bírására vonatkozott, s méretei szerint jelentősen befolyásolta az egyes klérikus osztályhelyzetét. Minthogy ebben a helyzetben a világi nagybirtokossal és kisebb földesúrral osztozott, az immunitás kialakulását a világgal együtt akkor vesszük majd számba, amikor a magyar középkor hűbéri viszonyairól lesz szó.

Ugyancsak később teszünk említést a szankcióról is, mely a XIII. században a jogok érvényesítésének eszközüvé lett. Egyelőre megállapítjuk, hogy a papság az Aranybullák koráig nem gondol jogainak a király személyével szemben való biztosítására. Az 1171-i lemondó oklevél erősségét csupán a királyné, az ország egyházi és világi előkelőinek említése, tanácsuk követése adja meg, 1222-ben pedig nem az uralkodó, hanem fiai, utódai és jobbágyurai ellen irányul a régi anathema-forma: *reus regie maiestatis, anathemati divine subiaceat ulcionis*.³⁶ Ha a rendi kiváltságok teljességéhez a kikényszerítés lehetősége is hozzátartozik, a papi rend még a XIII. század elején sem érte el jogállásának megszilárdulását. Ha azonban az egyes egyházi privilégiumok megjelenését és elismerését tekintjük, 1171-ben már kialakultnak, 1222-ben pedig biztosítottnak kell látnunk az *ordo clericalis* különállását. A nemesi rend szempontjából olyan nagyjelentőségű 1222-i esztendő hozta meg neki is rendi kartáját, melyet a beregi egyesség már csak kiegészített.

³⁶ Endlicher 384, 419.

2. A főúri osztály

A királyi familia másik előkelő rétegének, a főúrnak kiválása egészen más erők hatására történt meg, mint a főpapoké. A XII. század gyér adataiból, a Szilágyi Lóránd tanulmányában nagy gonddal összeállított oklevelek szóhasználatából joggal következtethetünk arra, hogy ez az osztály éppen a királyság első századaiban alakul ki, illetve olvad össze a születési és hivatali „főnemességből”. A Szent István idejében még csak *dives* réteg jelzésére, mint mondtuk, László alatt jelenik meg a *nobilis* kifejezés, talán összefüggésben a király előkelőbb szolgáinak (*maiores ministri*) emelkedésével. Ez a szó a XII. század végéig egyértelmű a méltóságot jelölő szavakkal, melyek között a *principes* a legállandóbb. Igen jellemző a személyes függésre a *jobagiones* használata (1111-től); ez a királyi váraknak vagy egyháznak alárendelt társadalmi csoportot jelöl, s a század végére a király legelső szolgáinak, az ország főúrának a neve lesz. Ugyanekkor kezdik hangsúlyozni az előkelőknek a honfoglaló vezérektől való származását, a *de genere* kifejezéssel (1138-tól).³⁷

Szilágyi összeállításából az tűnik ki, hogy a személyes királyság korában a vérségi hierarchia és a királyi familia felszínre jutott elemei összeolvadtak a király szolgálatában, s immár az ő kezükbe jutott minden tisztség is. Ez az előkelő réteg azonban hivatali, nem származási „főnemesség”: senkinek sincs hivatalra igénye leszármasítás címén, a főméltóság és előkelő fogalma összeolvad. A király körül kialakuló kis csoport összetétele igen rugalmas, gyors emelkedéseket és bukásokat ismer; de ha az egyesnek nincs is monopoliuma, az egész csoportnak az államügyekre gyakorolt befolyása rendkívül megnövekedik. Kern Frigyes mélyenjáró fejtegetéseiből újabb történéseink alaposan megtanulták, hogy a középkori uralkodó nem volt ugyan egy meghatározott testület, vagy egy embercsoport többségének akaratához kötve, mégis minden fontosabb aktusnál megsze-

³⁷ Anonymus 5 sk, különösen 14—22, de ld. Mályusz, Köznemesség 274 (2).

rezte hívei hozzájárulását, mert *consensus fidelium* biztosította arról, hogy eljárása megfelel a régi szokásjognak.³⁸ Ez lehet a magyarázata annak is, hogy II. István óta erősebben hangsúlyozzák okleveleink a tanácsosok szerepét.³⁹ Váczy és Deér kiemelik ezt a tényt s rámutatnak arra, hogy a XII. században uralkodóink semmilyen fontosabb ügyben nem mulasztják el alattvalóik megkérdezését, a nagyurak szavát pedig „az ország hozzájárulásának” tekintik. A dalmát városok szabadságaira a királlyal lévő püspökök és ispánok is megesküsznek, a Szentszékkal kötött megállapodást (III. István), külföldi követek küldését az ország összes előkelői határozzák el és erősítik meg. Sőt beleszólnak a királyi család belső ügyeibe is, döntenek a trónviszályok kérdésében, s ha az uralkodó nem hallgat rájuk, mint II. István 1123-i híres várostrománál, egyszerűen megtagadják az engedelmességet.⁴⁰ A fejlődés irányát nem lehet félreismerni, de talán korai volna már Kálmán idejében „rendi öntudat” kialakulásáról szólni.⁴¹ Nem a *consensus* lett gyakoribb, hiszen a Kern-féle elv a IX. századra éppen úgy érvényes lehetne, hanem adataink sokasodtak meg s főként a *consensus*ra jogosult társadalmi réteg lett egységesebb, hangsúlyozta az összetartó elemeket és lépett fel olyan alkalmi koalíció súlyával, mely renddé alakulás előkészítője lehetett volna.

Ha tehát a XII. században meg is növekedett az előkelők osztályának hatalma, a királyi familiából való kiválásuk nem következhetett be előbb, mint a XIII. század elején. Mályusz az 1210-es évekre teszi a karizmatikus hit kihunyását a kíséret tagjaiban s e változás első következményét a kis Béla ifjabb királlyá koronázásában látja. Az udvarban nem eléggé érvényesülő urak tólták előtérbe a nyolcéves gyermeket, hogy a neki jutott országrészben kedvükre kormányozhassanak. Ez a gyakorlat azután a XIII. században egyre jobban fejlődött, míg Kun László idejében az udvari pártok kezébe került az uralkodó és a hatalom.⁴² Kíséreljük meg most a világiak legfelsőbb rétegének útját nyomon kíséreni az Aranybullák korában s megállá-

³⁸ Widerstandsrr. 150—1, és Recht und Verfassung im Mittelalter, Historische Zeitschrift 120 (1919), 52 sk.

³⁹ Váczy, Igazgatás 612.

⁴⁰ Deér, Magyarország 172—6, ld. még Eckhart, Diète 215.

⁴¹ Váczy, Igazgatás 613, Epoche 33. — Mindenestire korai jele az osztálytudatnak Adalbert végrendelete, ki arra az esetre intézkedik, ha felesége... *iuxta nobilitatis sue normam viro nubere decreverit*... Wenzel I. 63, 1165-ből. Id. Bartoniek, Szociális problémák 51.

⁴² Karizm. 167.

pítani: sikerült-e külön kiváltságokat szereznie s így r e n d d é a l a k u l n i a , vagy megmaradt a nagy famíliával és nagy birtokkal rendelkező, tehát nagyvagyonú főurak o s z t á l y á n a k ?

Első kérdésünk, melyet kissé közelebről meg kell vizsgálnunk, ez: rendelkeznek-e az előkelők a klérikusokhoz hasonlóan olyan összefoglaló elnevezéssel, mely csoportjuk zártságára enged következtetni? A reájuk alkalmazott nevek alapján már az imént társadalmi átalakulásokat ismertünk fel; összeállításuk döntő fontosságú lesz az Aranybullák értelmezésére nézve is. Anélkül, hogy teljességre törekednénk, vegyük szemügyre a főurakat illető kifejezéseket a XIII. század első felében, de különösen az 1222-i Aranybulla táján. Eredményeink itt Szilágyi megállapításaihoz fognak kapcsolódni.

Feltűnő mindenekelőtt, hogy azok az immár archaikus nevek, amelyek Szilágyi szerint már III. István idejében eltűntek az oklevelekből, most időnként újra meg újra felbukkannak. Az 1220-as években II. Endre m a g n a t e s - e i n e k változékonyságát említve Korlát fia Benedek „hercegre”, volt erdélyi vajdára gondol; Pannonhalmán országa sok mágnásával együtt jelenik meg; az öreg és az ifjabb király mágnásainak jelenlétében és tanácsával ítélkezik; ők ismerik el az erdélyi szászok külön pecsétjét; sőt IV. Ince pápa még 1251-ben is „a nádornak és Magyarország más mágnásainak” jogtalan megszállását panaszolja. Jellemző, hogy ezekben az oklevelekben a kifejezés szinonimáiként szerepelnek a p r i n c i p e s , j o b a g i o n e s , n o b i l i o r e s , n o b i l e s is.⁴³ Ezt a szavunkat Szilágyi 1164 óta nem találta meg. A másik, szerinte 1172-ben eltűnt szó, a p r i m a t e s is felbukkan még 1222-ben a zágrábi püspökre alkal-

⁴³ Szilágyi konkluziói: Anonymus 17—8. A következők, más megjegyzés híján, mind királyi oklevelek. 1221: frequentius magnatum animos ad diversitates sensuum contingit alterari... (de a dux felesége nobilis domina), Fejér III/1, 317. — 1224. Andreanum: apud nos et magnates nostros evidenter cognoscatur... (de később:) nullus de iobagionibus nostris... ZW. I. 34—5. — 1225: cum multis regni magnatibus... (majd) monasterium dictum nobis et coniugi nostre et aliis (!) magnatibus et nobilioribus nostris... honores fecit... Wenzel I. 209, id. Erdélyi, TSz. 1916, 39. — 1226, Béla, ifj. király: ...habito consilio omnium, magnatum nostrorum... (de előbb) habito iobagionum nostrorum consilio et assensu... Wenzel XI. 192—3. — 1230: magnatibus nostris presentibus... (de előbb érsek, nádor, Borcfia Miklós) et multis aliis principibus regni nostri presentibus... Fejér III/2. 207. — 1234, Demeter kir. udvarbíró: Commonantibus autem nobis ad monasterium (Pannonhalma) et multis aliis iobagionibus et magnatibus regni Ungarie existentibus... Pann'h. I. 727. — 1251, IV. Ince: nobiles viri... palatinus et alii magnates regni Ungarie... (alább kétszer nobiles-nek nevezi őket), Mon. Strig. I. 502. sz. — Hasonlók Rogerius maiores-ei, 4, 9, 12, 14, 15. c. SRH. II. (Bp. 1938) 553. sk.

mazva, sőt valószínűleg az ugyanitt előforduló jobbagiones szinonimájaként.⁴⁴ A XII. századon végigkísért principes a régiek közül most is a leggyakoribb: egészen sablonszerű az ő tanácsukkal kiadott intézkedés, amikor pedig megnevezésükre kerül a sor, nádort, egy többször volt nádort, a szlavón bánt, ispánokat, általában a király familiárisait (!), másfelől az érsekeket, püspököket, általában a főpapokat említik. Az oklevelekkel egybehangzóan nevezi Rogerius is principes-eknek az ország első embereit, egyháziakat és világiakat egyaránt; ugyanazzal a szóval jelöli meg őket, mint a kún királyt és a tatárok vezéreit, s a felsorolásokban mindig elsőnek említi őket.⁴⁵ Végül a nyers hatalomnak általuk való birtoklására utal a potentes név is, amelyet maga az Aranybulla is használ. Hogy ez mennyire vagyoni kiemelkedést, tehát osztályszempontot fejez ki, jellemzően szemlélteti Rogerius, kinél a hatalmasok ellentétét a szegények, magukat alig fenntartók teszik.⁴⁶ Kétségtelen, hogy bár mind a négy megjelölést az ország első egyházi és világi tisztségviselőire alkalmazzák, egyikben sincs utalás a személyes függésre vagy hivatali állásra, hanem kis jelentésbeli eltérésekkel mind-egyik „az ország nagyjait”, „első embereit”, „hatalmasait” állítja elének.

⁴⁴ 1222, Béla ifj. király: (a zágrábi püspök) ... pre ceteris regni primatibus... (egyengette az atyjával való megegyezés útját. A végén) presentibus jobagionibus nostris... Wenzel XI. 155. — Sőt 1206, Endre herceg: procerum nostrorum labores... HO. VI. 6.

⁴⁵ Principes jelenlétére, 1220: habitis autem consiliis principum nostrorum, Wenzel XI. 158; hasonlók 1224, Béla ifj. király: HO. VIII. 142; 1230. u. ő.: Wenzel VI. 485; 1230: előbbi jegyzet; 1234: Wenzel VI. 546; eltérő 1232: (az eszt. érsek kiközösítette a király és fia familiárisait), principes non confessos vel convictos... v. ő. a fenti 26. jegyzettel, Theiner I. 104. — Rogerius: 2. (Kötöny) talis princeps... (a kunoknak) dabat eis de principibus suis unum, qui eos conduceret... 4... subito rex cum regni principibus et nobilibus venit Albam... exceptis suis principibus, archiepiscopis et episcopis, si aliquis baronum sedere in sede aliqua in sua presencia auderet... (v. ő. Erdélyi TSz. 1916, 40), 8. principibus, baronibus, comitibus... 16. archiepiscopos, episcopos et alios suos comites et barones... (majd) principes, comites et barones... 19. (a tatároknál) alii reges quamplurimi, principes et potentes... SRH. II. 553 sk.

⁴⁶ 1219: quamplurimi potentum et nobilium regni, satellites Sathane... Wenzel VI. 400. — 1222. Aranybulla: 2. favore alicuius potentis, 28. nullus potentum. — Rogerius: 3. virgines pauperum abominabiliter opprimebant et thorum potentium... maculabant... 5. nam qui erant divites et potentes, et secum habebant multitudinem cfrenatam, vix se solos poterant sustentare. 10. (a comesek egyszerű vitéznek látszottak a szegénység miatt), qui autem potenciores erant (tárnokmester, asztalnokmester, pohárnokm., vadász.) incrassati erant... Id. h.

Már sokkal pontosabb a *jobagiones* szó jelentése. Tagányi mutatta ki, hogy a „királyi jobbágy” fogalma alulról, az egyházi és várjobbágyokról került föl a curiába. „Itt aztán már a királyi udvar tagjai, a jobbágy szóval csupán azt a viszonyt akarták kifejezni, mellyel a várjobbágy várához, az egyházi jobbágy egyházához volt kötve, és amit ők is királyukkal szemben önként magukra vállaltak. A király jobbágysai főleg országos hivatalokat, de semmiféle állandóbb hadi tisztséget nem viseltek, sőt ezen elnevezést olyan előkelőkre is alkalmazták, kiknek semmiféle hivatalát nem ismerjük, hanem mint a király bizalmasai udvarában tartózkodtak, közös „tishti osztály”-t tehát már csak ezért sem képezhettek.”⁴⁷ Szilágyi is a l á r e n d e l t társadalmi osztály nevének tartja, mely a franciaországi latinságból kerülhetett hozzánk és a XII. század vége felé a király legelső szolgálait, az ország főurait jelentette.⁴⁸

A XIII. század első évtizedeinek oklevelei szerint az összes jobbágyok jelenlétének és bejegyzésének említése éppen olyan szokásos adománynál vagy ítélekezésnél, mint a mágnásoké vagy a princepské. Béla ifjabb király magyar és szlavón jobbágysai tanácsát kéri ki. Ők követik a királyt utazásain, ők esküsznek vele a konkordátum-számba menő beregi egyességre; familiájuk, tehát állandó lakóhelyük van Budán; őket küldi ki a külföldi hadjárat vezéreinek az uralkodó; az Aranybulla szerint ellenállási joguk van, tehát ellenőrzik cselekményeinek jogszerűségét is. Ha közelebbről megnézzük ezeket a jobbágyokat, az Aranybullából megtudjuk, hogy h o n o r, tehát méltóság van a kezükben,⁴⁹ másutt azonosítják őket a főpapokkal és az ispánokkal, s amikor névszerint is megemlítik őket, nincs olyan udvari tisztviseelő, kire a név ne illenék: jobbágy a nádor, az udvarispán, a kancellár, a vajda, a melléktartományok bánjai, a tárnokmester (vagy kamarás), a lovászmester, asztalnokmester, pohárnokmester, mégpedig nemcsak a király, hanem a királyné és az ifjabb király udvari méltóságai is, valamint az összes comesek. Különösen jelentősek azok az oklevelek, amelyekben a *jobagiones* kifejezés mellett szinonimaként mások is szerepelnek; ezek között éppen úgy olvassuk az archaikus *m a g n a t e s* és *principes* szavakat, mint a XII. század során ugyancsak főméltóságot jelentő *n o b i l e s*-t,

⁴⁷ Felelet 579.

⁴⁸ Anonymus 19, 20 (1).

⁴⁹ Jellemző, hogy Nyugaton ez a jog hűbérének a neve.

vagy a XIII. században feltűnő barones-t.⁵⁰ A szó divatja alkalmasint nem élte túl II. Endrét. Tartalmát illetően a részünkről megvizsgált adatok megerősítik Tagányi megfegyveléseit; nemcsak egy volt nádor, vagy az egyik comes fivére szerepel a jobagiones között, hanem egyes esetekben, a személyes függés emlékeként, a főpapokat is idértik.

Azt a kifejezést, amely a következő századokban diadalmasan emlekedett a többi fölé, ebben az időben még csak szerényen, tapogatózva alkalmazzák. A baro eredeti nyugati jelentése „ember”, tehát hűbéri értelemben „valakinek embere”. Az angol jogban pl. a királlyal szemben teljesített kommandációt, homagium-ot egyúttal baronagium-nak nevezték; barones tehát a király közvetlen hűbéreseit jelentette (tenants in chief). A Magna Cartában már szűkül a szó jelentése: maior baro az, akinek nagyobb birtok (teljes baronia) van a kezében, s akit személyesen kell megidézni a curiába; a minor baro csak egyszerű lovag, bár a király hű-

⁵⁰ 1171—1202: Szilágyi, Anonymus 20. — 1211: fideles iobagiones nostros, scilicet T. cancellarium aule nostre et T. palatinum comitem... (ui. az egyházi jobbágy szó is szerepel) Pannh. X. 503. — 1217: jobagionibus nostris, qui presentes aderant (Veszprémben, a szentföldi útban), HO. V. 8, Fejér IX/7. 646, ugyanígy 1222: HO. V. 9. — 1219: per fidelem iobagionem nostrum Dodomerium comitem, Wenzel XI. 155. — 1221: ad noticiam omnium iobagionum nostrorum, HO. VI. 13. — 1222: fent 44. jz. — 1222: Aranybulla, 10. Si quis iobagio habans honorem, in exercitu fuerit mortuus... 13. Jobagiones ita sequantur curiam... 30. Item preter hos quatuor jobagiones, sc. palatinum, banum, et curiales comites regis et regine, duas dignitates nullus teneat. 31. ... liberam habeant harum auctoritate, sine nota alicuius infidelitatis, tam episcopi, quam alii jobagiones ac nobiles regni nostri universi et singuli... resistendi... facultatem. — 1222, Egyházi Aranybulla: Si quis etiam nostrorum jobagionum, quantumcumque magnus, horum aliquod facere super eos attemptaverit... (végiül még egyszer jobagionum). Ut igitur hec a nobis et a nostris baronibus regali sancione facta libertatis institutio... illibata permaneat... Endlicher 418—9. — 1224: cognita infidelitate jobagionis nostri Domaldi de Crhoacia, quam contra regiam coronam perpetrarat, consilio omnium jobagionum nostrorum... (birtokait másnak adományozza) Wenzel VI. 419. Ez a D. a megelőző években mint sebenicói comes szerepel — Reg. 253, 256, 341. sz. — és ezévbén az ifjabb király előtt tesz bevallást, Wenzel XI. 176.) — 1224, Andreanum: ... si vero extra regnum iobagionem miserit... nullus de iobagionibus nostris... ZW. I. 34—5, v. ö. fent 43. jz. — 1225, Béla ifj. király: habito consilio nostrorum iobagionum, tam Ungarorum, quam Sclavorum, tunc temporis circa nos existencium... (előbb: Ecclesia... per regum ac nobilium dotalicia solet sublimari... egy comes anyjáról szólva.) Wenzel XI. 180. — 1226: (veszprémi püspök nádor, Borcsia Miklós többször volt nádor) et aliorum iobagionum nostrorum... consilio... Uo. VI. 431. — 1226: fent 43. jz. — 1227: visum est nostre

bérese.⁵¹ Ez az összefüggés megvilágítja az előbb tárgyalt „jobbágy”-hoz hasonlóan idegenből átvett szónak teljes értelmét. A baro éppen úgy a király főembereit jelenti, mint a jobagio, s ennek fokozatos eltűnéséből, annak lassú feltűnéséből talán szabad arra következtetnünk, hogy az újabb kölcsönzó a réginek a helyét foglalta el.

Az első, 1203-ból származó adat idegen vonatkozású (barones Francie), s a baronest tartalmazó további oklevelek is vagy hasonlóak (pl. az örmény király báróit említik), vagy idegen környezetben, jövevényekkel kapcsolatban jöttek létre.⁵² Az 1216-i oklevél gyanus,⁵³ az Aranybulla nem használja a szót, de az egyháziaknak adott ezévi kiváltságlevél és az egyházi hatás alatt létrejött második

regie magnitudini et aliis (!) jobagionibus regni nostri... Uo. VI. 441. — 1228. Kálmán herceg: omnium jobagionum suorum iudicio... (majd) omnes barones fere regni... Uo. I. 256. — 1231. Aranybulla, Pr.: concedimus tam eis quam aliis iobagionibus ac servientibus regni nostri libertatem... Endlicher 429. — 1233. augusztusi beregi eskü: 5. Et faciemus filios nostros et jobagiones iurare... 11. Et promittimus... dare palatinum, vel alium de jobagionibus nostris, quem voluerimus... (Az esküvel kapcsolatban a végén jobbágyként szerepel 6 ispán, az egyiknek fivére, a tárnokmester, lovászmester, asztalnokmester, pohárnokmester). Knauz Nándor: II. Endre szabadságlevelei (Ért. a tört. tud. k. I. 10.) Pest, 1869, 52. sk. — 1233. szeptemberi oklevél hasonlóan, de 10: Iuramentum filiorum et jobagionum erit tale... 13. (Flát) et quosdam nostros jobagiones, qui nobis aderant apud silvam Berech, fecimus iurare... Uo. 64. sk. — 1233. Béla ifj. király esküje: Preterea iobagiones nostros, qui tunc aderant, iurare fecimus... (ezek a tárnokmester, a vajda, a kancellár, a szörényi bán) et multis aliis regni nobilibus presentibus. Wenzel I. 307. — 1234: fent 43. jz. — 1235: ut cunctis nostris iobagionibus notum est... (Torda prédiomot) nobili viro Salterio, fideli militi... coniugis nostre Y. (adományozta). Wenzel VI. 569. — (1205—1235.): tam de custodibus regie domus, quam de familiis jobagionum, comitum videlicet et prelatorum, ibidem commorantibus... Fejér V/2. 237. — Rogerius már nem használja a kifejezést.

⁵¹ Maitland, F. W.: The constitutional history of England (Cambridge 1931, reprinted), 65—6.

⁵² 1203, 1205, Tagányi, Fellelet 58S, Mályusz, Köznemesség 277 (1). — Az 1209-i okl. hamis, uo. — 1219: (Leo örmény király II. Endre fiának adta leányát és országát) iuxta plenum suorum baronum consensum atque iuramentum... Fejér III/1. 252. — 1221: (II. Endre visszaadja a jószágvesztett Koriát f. Benedek dux feleségének hitbérét, ki a királynénak szolgált,) quantumcunque sue possessionis nostrorum baronum aut servientium alicui dederamus... Fejér III/1. 318. (Ld. a 43. jz. is). — 1226 (? : Yoles királyné? adományoz) presentibus nostris baronibus, curiali comite nostro... et aliis, necnon magistris... Wenzel VI. 432, hozzá Reg. 433/a. sz. — 1228: az aragóniai Simon baro. Fejér III/2. 140.

⁵³ ... visum fuit nobis et baronibus nostri regni... HO. VI. 11. hozzá Reg. 310. sz.

Aranybulla már a régebbi megjelöléseket helyettesítik vele.⁵⁴ II. Endre uralkodásának végén hirtelen előáll a „nagyobb báróságok” műszava, melyeknek példája az asztalnokmester: tehát a külföldi gyakorlattól eltérően nálunk hivatali íze van a kifejezésnek.⁵⁵ IV. Béla alatt már általános a bárók emlegetése, amire csak Rogeriust kell példának felhozunk. Érdekes, hogy nála az új szó alsóbbrendű a régi *principes*-nél; ezek továbbra is ülhetnek Béla udvarában, míg a bárók székeit tűzre teszik.⁵⁶

Ezek az elnevezések a *nobiles*-hez vezetnek bennünket, ahhoz a műkifejezéshez, amely egyben az Aranybulla kulcsa. Láttuk, hogy ez a név több más főrendűeket jelölő szónak szinonimájaként szerepelt. De mielőtt szemügyre vennők, távolítsuk el az útból a *nobilis* melléknévként a kor okleveleiben és írásműveiben előforduló, de nem a most tárgyalt rétegre vonatkozó felhasználását. Ez a nem műértelemben vett „nemes” szó kettőt jelenthet: vagy a leszármazás nemességét, mint egyhelyütt Anonymusnál, elvértve egy-egy oklevélben és helyenként Rogeriusnál;⁵⁷ vagy a magatartás, viselet, szolgálat jelességét, előkelőségét, mint több oklevelünkben az Aranybulla tá-

⁵⁴ 1222: fent 50. jz. — 1231: 8. *propter descensus nostros et domine regine ac filiorum nostrorum, quam eciam archiepiscoporum, episcoporum, baronum et nobilium nostrorum intolerabilia damna et gravamina per totum regnum nostrum fieri videbamus...* Endlicher 430.

⁵⁵ 1234: (II. Endre adománya Aba nb. Demeter comesnek, kit összes princepsai tanácsával Kálmán fia tanítójává tett, majd ennek trónrajutásakor) *in dapiferum eidem instituentes, et in alios baronatus maiores attolentes, eidem fecimus adherere.* Wenzel VI. 546. Erdélyi (TSz. 1916. 40) az oklevelet idézve helyesen hozza párhuzamba a nagyobb bárókat Rogerius princeps-eivel, s a (feltehető) kisebb bárókat az ő báróival. V. ö. még 1270, V. István okl.: *omnes barones nostri seu quicumque et qualescunque comitatus dignitates et honores regni nostri tenentes...* Zichy I. 20.

⁵⁶ 1238: (Krakó és Magyarigen hospesei) *sub nostro vexillo militare teneantur, et cum nostris militibus, non in societate...* baronum nostrorum descendere teneantur. ZW. I. 66. — A példákat ezóta szaporíthatnók. Rogerius: 4. (A király) *quosdam de suis baronibus, qui patri adheserant contra eum, compulsi exulare...* (majd) *baronum... audaciam reprimendo precepit ut exceptis suis principibus, archiepiscopis et episcopis, si aliqua baronum sedere in sede aliqua in sua presencia auferet, debita pena plecteretur...* SRH. II. 555. A többit ld. fent 45. jz.

⁵⁷ Anonymus a hét vezérről: *erant viri nobiles genere et potentes in bello, fide stabiles.* SRH. I. 40. — 1206: (a királynak elsősorban azokról kell gondoskodnia,) *quos et nobilitas generis exornat...* (amilyenek a krakói, igeni s ramsi vendégek, a) *primi hospites regni.* ZW. I. 9—10. — Rogerius: 30. (Ugrin kalocsai érsek) *nobilissima ortus prosapia...* (Miklós szebeni prépost) *nobilibus natalibus ortus...* SRH. II. 572.

ján. Az utóbbi értelemben olvasunk az előkelő vendégekről, jövevényekről, sőt a király nemességéről is!⁵⁸ Ezek az adatok azonban csak megzavarják világos látásunkat.

A *nobiles* főnév Szilágyi szerint 1138—1166 között egyértelmű a többi, főméltóságot jelentő szóval, azonban 1181-ben és 1201-ben már szélesebb, de alacsonyabbrangú társadalmi csoportot jelöl, s ez tükröződik a Névtelen Jegyző művében is, ahol a *nobiles* felfelé a *primates*-től, lefelé a *militēs*-től el van határolva.⁵⁹ Akár áll ez a XII. század végére, akár nem, az Aranybulla éve körül csoportosuló adatok mindenestre még előkelőknek tüntetik fel a nemesnek mondott réteg tagjait. 1219-ben II. Endre az ország hatalmasait és nobilisait együtt vádolja meg helytartója, János érsek üldözéséről. A következő évben Batiz, mosonyi ispán (?) az ország nobilisainak egyike, 1221-ben a sokszor említett Korlát fia Benedek dux (tudjuk: „mágnás”) felesége nemes hölgy. Maga az Aranybulla együtt említ jobbágyságot és nobilisokat az ellenállási cikkben. 1223-ban a nobilisok leányairól azt írják, hogy 100 márka a hitbérük, ami később csak báróknak járt. Majd néhány adat az Egyházzal kapcsolatban: a király és a nemesek adományai magasztalják fel; Pannonhalma hála-ára kötelezi a király mágnásait és előkelőbbjeit; a pápa panasolja az egyes nobilisoknak tett óriási adományokat; a kapornaki apát a nemesektől várja az egyházi javak védelmét. Máté királyi asztalnokmester és nyitrai comes még 1240-ben teljesen a hagyomány szerint nevezi magát nobilissnak oklevele arengájában.⁶⁰ Ezek az adatok

⁵⁸ 1217: (Uruz zalai szentkirály-jobbágya sok szolgálatot tett) *cum nobili apparatu militari*... HO. VII. 7. Id. Mályusz, Köznemesség 283 (1) és „fényes, lovagi fegyverzet”-nek fordítja. — 1221: (Tota asszony a királynénak) *nobilem semper et honestum exhibuit famulatum*... Fejér III/1. 318. — 1223: (az aragon Simon comesnek) *commendata nobilitas placuisset*... (majd) *ceteri hospitem nobilium*... Fejér III/1. 394. — 1231, Aranybulla: 23. *hospites nobiles*, Endlicher 432. — A királyról, 1220: *regie nobilitatis liberalitas*... Fejér III/1. 285.

⁵⁹ Anonymus 9—10, 22. Mályusz 1201-ben is azonosságot lát *principes* és *nobiles* között, helyesen: Köznemesség 274 (2).

⁶⁰ 1219: *quamplumiri potentum et nobilium regni*, Wenzel VI. 400. — 1220: *cuidam ex regni nostri nobilibus*, Botez nomine, tradidit in uxorem... (A méltóságnevek között több oklevélben szerepel B. mosonyi ispán: *azonos*?) Fejér III/1. 285, id. Holub József: Az Atyusz-nemzetség, Turul, 1937, 66 is. — 1221: *ad nobilem dominam Totam*... Fejér III/1. 317. — 1222, Aranybulla 31 c., fent 50 jz. — 1223: *C marcas, quas secundum consuetudinem regni filie nobilium (debent) ... adipisci*... Holub azonosítja a hitbért az Anjoukori formulák alapján a bárókéval: id. h. 66—7. — 1225, Béla ifj. király: *Ecclesia ... per regum ac nobilium dotalicia solet sublimari*.. (ezért egy comes anyjának adományát jóváhagyja.) Wenzel

minden kétséget kizárnak abban a tekintetben, hogy a *nobiles* még a XIII. század első harmadában is egyértelmű kifejezés volt a főrangúakat jelölő többi szavakkal.

A *nobiles* rangjának pontosabb megállapítására csak az 1230-as évekből van támaszpontunk. Eddig is az előkelőkre használt más nevek (*potentes, magnates*) után sorolták fel őket, de ez még nem sokat jelent. Az 1231-i Aranybulla 8. cikkének pontos rendje azonban, mely a súlyos terhet jelentő megszállás gyakorlóit tünteti fel, nem sok kétséget hagy aziránt, hogy a *nobiles* a *descensus*-jogú főurak alsó rétegét foglalják el; a megszállók a király, a királyné, a királyfiak, az érsekek, a püspökök, a bárók és a „nemesek”. Még jellemzőbbnek érzem az 1233 augusztusi beregi eskü befejező szakaszát, mely a jelenlévő méltóságokat így sorolja fel: két püspök, az esküt tett jobbágyurak (előbb említve: ispánok és a *curia* magisterei, a pohárnokmesterig), majd egy prépost, egy *esperes*, egy kanonok és „az ország számos más nemese”, kik a gyűlésben voltak.⁶¹ Az egyháziak közötti rangkülönbség világos, és ennek felel meg a világiaké is, valahogy ilyenformán:

<i>episcopi</i>	—	<i>jobagiones</i>
<i>prepositus, archidiaconus, canonicus</i>	—	<i>nobiles</i> .

Kétségtelen másrészt, hogy a *nobiles* még nem lehetnek azonosak a királyi *serviensekkel*. Erre nézve három névpárunk a bizonyíték:

1221. <i>nostrorum baronum</i>	--	<i>aut servientium alicui...</i>
1222. <i>si quis jobagio</i>	--	<i>et si serviens...</i>
1231. <i>concedimus tam eis</i> <i>(nobilibus) quam aliis</i> <i>jobagionibus</i>	--	<i>ac servientibus regni</i> <i>nostrae libertatem...</i> ⁶²

XI. 180. — 1225: fent 43. jz. — 1231, pápai okl.: *quibusdam nobilibus...* Theiner I. 94. — 1240 körül, András kapornaki apát a szomszédos Mihály comesnek... *vir nobili et honesto...* sicuti mos est nobilibus religiosos viros in omnibus iuvare... Zichy I. 3. — 1240, Máté comes: *Ne humane acciones temporum varietate valeant variari, litterarum nobilium solent perhennari.* HO. VII. 26.

⁶¹ 1231: fent 54. jz. — 1233: 72. *Ibidem presentibus venerabilibus Cleto Agriensi, Bartholomeo Wesprimiensi episcopis, et dictis jobagionibus tunc iurantibus (ld. fent 50. jz.) et Michaele preposito Ytubiensi (h: Tytuliensi), Vincencio archidiacono Sasvariensi, Jacobino de sancto Benedicto, canonico Cenadiensi et aliis regni nobilibus quam pluribus existentibus in eodem consistorio.* Knauz: II. Endre szabadságlevelei 62—3.

⁶² 1221: fent 52. jz. — 1222. Arb. 10. c. — 1231. Aranybulla Pr. Endlicher 429.

Amiből az is következik, hogy az 1222-i Aranybulla *nobiles* — *servientes* névpárja is ellentétet fejez ki, tehát a bulla két különböző társadalmi réteg kiváltságait foglalja magában.⁶³

A *nobiles* kifejezésnek éppen a *jobagiones*, *barones*-től eltérő határozatlansága tette lehetővé, hogy egy szélesebb réteg, a hivatalok viselésére váró, vagy ilyeneket viselt nagybirtokosok jelölésére alkalmassá váljék. Ugyanez a határozatlanság és a szóban rejlő relatív értelem (máskülönb, jelesebb, nemesebb) tette lehetővé azt, hogy a felsorolt adatokkal egyidőben a vidéken a helyi vezetőréteg jelölésére kezdjék alkalmazni. Már 1211-ben olvassuk, hogy a tihanyi konvent ügyében a szomszédos nemések tanuskodnak; 1220-ban „sok nemes”, „majdnem egész Somogy megye” vonul fel tanuságul a somogyi várjobbágyok ellen; majd 1235-től évente van adataunk a vidék nemeseire, a szomszédos nemesekre, kik kisebbek és nagyobbak, s a várjobbágyokhoz már igen közel állanak. *Nobilis* él a nagyszombati vendégek között is.⁶⁴ Ezeket az adatokat már Erdélyi László összeszedte, s helyesen mutatott rá Rogerius hasonló szóhasználatára; nála „a *nobiles* név még mindig elsősorban az előkelőket jelenti, akikhez azonban nemcsak a főemberek és ispánok vagy bárók, hanem a vidéki jobb módú birtokosok is tartoznak”.⁶⁵ Röviden: a *curiában* szereplő *nobiles* az ország előkelői, a vidéki biráskodásban fellépők pedig a megyének, a *patriának* első emberei.

⁶³ Ez a megállapítás Erdélyi László érdeme: TSz. 1915, 334 sk., 1916, 39, sk., A tizenkét legkritikusabb kérdés (Kolozsvár 1917) 21. sk. Magáévá tette s az Aranybulla értelmezésénél hasznosította Mályusz Elemér (Karizm.) és Holub József is (Alkotmánytört. 77—8, 86—9).

⁶⁴ 1211: *a capitulo, iobagionibus, vicinis nobilibus et multis aliis populis*... Pannh. X. 503. — 1220: *abbas veniens cum suis testibus multis nobilibus*... probabat sicut debuit fere cum omni Simigiensi comitatu. Wenzel I. 167. — 1235: (királynői billogos egy vitás földet két pannonhalmi jobbágyoknak) ... *coram multis nobilibus patrie promisit libere possidere*. Pannh. I. 747. — 1236: *testibus*... tam *jobagionibus castri, quam aliis nobilibus*, Wenzel VII. 25. — 1237: *abbatibus*... et *conterminalibus, et nobilibus illius patrie tam maioribus quam minoribus*... (majd) *ex testimonio conterminalium suorum nobilium*... (ezek a maguk pecsétje alatt írásban vallottak!), Pannh. I. 757. — 1238: (birtokperben a körmendí hospesek ellen eskütársak nyolcan.) *omnes isti nobiles sunt, (heta) omnes isti iobagiones Castri Ferrei, (egy) speculator Castri Ferrei*. (Alább) *commetatur terre nobilium de Raduzt*... Wenzel VII. 63. Mindezeket ld. Erdélyi, TSz. 1916, 39. — 1238: (a *villicus* minden büntetést kiszabhat), *nisi nobilis extiterit, cuius iudicium maiestati regie reservetur*. Endlicher 446. — 1244, István zágrábi püspök: *ab illarum parcium nobilibus fuit*... *extimata*, Wenzel XI. 335.

⁶⁵ TSz. 1916, 40. *Nobiles Rogeriusnál*: 3, 4, 5, 6, 3, 12, 26. c. Id. h.

Ettől már csak egy lépés volt a királyi serviensek *nobilis*-nevéig. Időrendben az első adatunk éppen az 1231-i Aranybullából származik, ahol a 16. cikkben *nobiles* helyettesíti az 1222-i *servientes*-t.⁶⁶ Hacsak nem szövegromlásról van szó, amit a hadkötelezettséget illető, gyakorlati fontosságú helyen, az oklevélnek egyébként eltérő terminológiája is valószínűvé tenne, a királyi vitézek felemelkedésének első jelét kell látnunk ebben a változtatásban. 1232-ben a zalamegyei királyi serviensek maguk közül valónak mondják a hatalmas Atyusz bánt; a következő évben a Ják nembeli servienseket a király küldött bírái nemeseknek írják; 1235-ben a királyné vitéze „nemes úr”, majd 1243-ban a szepesi nemesek kiváltáságlevele azonosítja a királyi servienseket a nemesekkel. A következő évben megjelenik az első „nemes *serviens*”, 1257-ben pedig a „nemes vagy *serviens*” fordulat, ami a két kifejezés egybeolvadását és a nemes név demokratizálását jelentette.⁶⁷ Figyelemreméltó, hogy a serviensek névbeli megnevesedése éppen a harmincas években indul meg, ugyanakkor, amikor az ország előkelőinek *jobagio* neve eltűnik s a *baro* megszilárdul. Így a változásban a társadalmi felemelkedés következményét, a címek devalválódását kell látnunk.

A főúri réteget illető elnevezések vizsgálatából az tűnik ki, hogy a király környezetében kétfajta előkelő tartózkodik. Akiknek hivataluk van, s ezért a *curiával* szorosabb a kapcsolatuk, s akik nagy adományaik folytán más királyi vitézeknél gazdagabbak, hatalmasabbak. Az előkelő, országnagy, hatalmas réteg régi nevei éppen ezért kevésbé határozottak, s a közülük túlélő *nobilis* átszáll a vidéki szabad birtokosokra, a királyi serviensekre. A király szolgálatára utaló *jobagio*, majd *baro* megjelölés viszont mindig hivatal viselésével függ össze. Ennek megfelelően a nagybirtokosok osztálya csak akkor lehetett volna renddé, ha a hivatalokat sikerül kisorsolják.

⁶⁶ 1231: 15. tc.: *Nobis facientibus exercitum extra regnum nobiles nobiscum ire non teneantur, nisi...* Endlicher 431. V. ő. 1222: 7. tc.: *Si autem rex extra regnum exercitum ducere voluerit, servientes cum ipso ire non teneantur, nisi...* Uo. 413—4. — Mályusz magyarázata nem meggyőző: *Köznemesség* 275 (2).

⁶⁷ 1232: *qui unus erat de nobis*, Zala II. 643, id. Holub, *Századok* 1935, 196. — 1233: *nobiles de Jaku*, Fejér III/1. 331, a változásra figyelmeztet Mályusz, *Köznemesség* 274. — 1235: fent 50. jz. — 1243: *universis nobilibus de Scepus... l. nisi ipsa collecta ad servientes regis et alios quoslibet nobiles fuerit generalis*, Endlicher 460, valódiságára ld. Reg. 745. sz, id. Mályusz uo. 279 (1). — 1244: *nobilis serviens noster*, Wenzel VII. 170, id. Mályusz uo. 275. — 1257: *nobiles seu servientes regni*, HO. VIII. 426, id. Mályusz uo. 276.

taniok. Minthogy ez meghiusult, legfeljebb főúri osztálynak nevezhetjük őket. Pedig a XIII. században a renddé alakulás feltételei igen kedvezőek voltak. Nézzük, mennyire jutottak a főúrak ezen az úton.

A sajátos életmód, a lovagi életforma sokáig egyedül az előkelők sajátja volt. Elemei Mályusz szerint a páncélos fegyverzet, a címer és a kőből épült vár. A páncélos hadviselés szokását a legelőkelőbb magyarok tanulták meg az idegenektől, s a XIII. század elején még éles volt az ellentét közöttük s az egyszerű vitézek között; a tatárjárás után azonban királyaink páncélos sereget szerveztek, s így a különbség nagyrészt kiegyenlítődött. A címert az előkelők már a XIII. század első felében használták, sok köznemes viszont még a középkor végén sem. A lovagvárakat a tatárjárás után versenyezve építik fel a gazdagabb köznemesek is, királyi engedéllyel; a század végén már a jogtalanul épült várak lerombolásáról kell intézkedni. A várépítést az udvar tartásának vágya is sarkalja. A királyi kíséret tagjait ugyancsak ebben az időben kezdik miles, lovag névvel illetni, s a XIV. században megjelenik a lovagi életfelfogás, a sajátos becsületfogalom s az ezt védelmező udvari becsületbírótság. Ez a felfogás azonban csak a XV. században sugárzik ki a köznemes-ségre.⁶⁸

A külön hivatást a bárói osztálynál a királyi méltóságok viselésében találhatjuk meg; tagjai a hatalom részeseiként jelennek meg a század nagy szabadságleveléiben. Idegeneknek csak a tanácstagok hozzájárulásával adhat a király tisztségeket, a kamarai és más pénzügyi méltóságokat nem zsidóknak és izmaelitáknak, hanem nobiliseknek kell viselniök. De még a beköltöző idegenek is csak akkor jönnek számba, ha előkelők. Ezeknek a nagyuraknak kell törvényben megtiltani, hogy méltóságukat bérbe adják, vagy szolgarendű népeknek juttassák helyettesítésüket a megyékben.⁶⁹ Jellemző az is, hogy Villani Máté a XIV. század közepén „báróságoknak” tekinti a magyar megyéket,⁷⁰ amint az 1290:31. tc. is a bárók megyebeli működését szeretné országgyűlési vizsgálatnak alávetni. Ők a király bírói tanácsa, ők állanak mellette, amikor az örökös nélkül elhunyt nemes jószágairól rendelkezik, ők bizonyítják az elfoglalt nemesi birtok jogszerű tulajdonosának igényét, bár a valóságban ők a legnagyobb

⁶⁸ Mályusz Elemér: A Toldi-monda. Bécsi MTI. Évkönyve 4, 1934, 133–6, 138.

⁶⁹ 1222: 11, 24, 1231: 23, 1290: 4. tc-ek: Mályusz, Karizm. 174.

⁷⁰ Baronaggi, baronie: Marczali 225.

foglalók.⁷¹ Hadban is helyettesítik a királyt, bár a nemesek nem szívesen mennek egy báró vezetése alatt s kikötik, hogy ilyenkor adjanak nekik zsoldot.⁷²

Nincs meg azonban a különös megbecsülés harmadik alapja, az eszmei és anyagi javak vagy esélyek, főként hivatalok monopolizálása. Természetesen adódott volna a bárók számára a királyi udvar méltóságainak és az ispánságoknak kisajátítása, s próbálkozásaik nem is maradtak el. Többen kiaknázták már Anonymusnak azt a passzusát, melyben a vérszerződés résztvevőinek és utódainak örök időkre helyet biztosít „az ország tanácsában és tisztségeiben”, s biztonság kedvéért mindjárt fel is sorolja, hogy kik ezek az utódok!⁷³ Míg ez a születési arisztokrácia hangja, a hivatali főrendiség irányába mutat az Aranybullában foglalt királyi ígéret, hogy a harcban elesett jobagio fiát vagy fivérét hasonló méltósággal jutalmazza, mint amelyet ő viselt.⁷⁴ Deér kutatásai eléggé bizonyítják, hogy a nagybirtokosoknak ebben az időben már határozott elveik és igényeik vannak a tanács összetételére és meghallgatására nézve. A bárók szinte született tanácsosai a királynak, s ha az egyszerű serviens bejáratos az udvarba, a bárónak széke van ott, mely e hivatását jelképezi. Így új jelentőséget kap IV. Béla aktusa, mellyel a bárók székeit a legfőbbek kivételével tűzre vettette: a bontakozó rendi öntudat elleni, a személyes függés restaurálása érdekében történt lépés volt ez.⁷⁵ A kisajátítás nem is sikerült. Nemcsak a későbbi kinevező oklevelek *durante beneplacito* záradéka bizonyítja ezt, hanem történeti forrásaink is. Amint a király tetszése szerint rendelkezett a bíróilag elítéltek jószágairól, ha akarta, eladományozta, ha akarta, megtartotta,⁷⁶ úgy osztotta és vette el tetszése szerint a báróságokat és ispánságokat is, a méltóságviselők sérelme nélkül.⁷⁷

⁷¹ 1267: 3, 5, 6, tc.

⁷² 1290: 12. tc.

⁷³ SRH. I. 41, Deér, Magyarország 179, Hóman MT. I. 457.

⁷⁴ 1222: 10. tc., Mályusz, Karizm. 174.

⁷⁵ Rogerius 4. c. SRH. II. 555.

⁷⁶ 1231: 35. tc: *in voluntate nostra erit bona ipsorum penes nos retinere, vel aliis pro velle nostro distribuere... Endlicher 433. — Rogerius 10 c.: (IV. Béla) male tamen alienata studuit revocare... licet non faciende iniuriam aliqui, iure suo in omnibus uteretur... SRH. II. 558.*

⁷⁷ (A 72 megyét) *hos reges Hungarie bene meritis conferebant et auferebant sine iniuria possidentis... Uo. — Villani: Gli Ungheri sono grandissimi popoli e quasi tutti sí reggono sotto baronaggi, e le baronie d'Ungheria non sono per successione nè a vita, ma tutte sí danno e tolgono a volontà del signore... Marczali 225.*

A patrimoniális uralkodó személyes rendelkezési joga volt ez, mely nem alakult át egyesek (hűbéri) vagy egy csoport (rendi) kisajátított jogosítványává.

A rendi kisajátítás legbiztosabb útja természetesen a méltóságok öröklése lett volna. II. Endre birtokreformja: az örökadományozás óta az érdemekért kapott méltóság még biztosabban a család kezén maradhatott volna, mint azelőtt. Éppen ezért állandóan visszatérő motivuma a század szabadságjelveleinek, hogy a király ne adjon örökbe, magántulajdonul teljes vármegyéket és méltóságokat.⁷⁸ Az állandó tilalom erős tendenciára utal, hiszen a középkor törvényeiben egy elv gyakori előfordulása kétséget ébreszt érvényesülése iránt.⁷⁹ Valóban már az 1193-i híres modrusi donáció óta megtörtént egész megyék eladományozása is, de ebből nem fejlődött ki még a későbbi örökös főispánság, mert a nemesi megye szervezkedése más utat szabott az alkotmány fejlődésének.

A főurak végül azért nem valósítják meg teljesen a rend tiszta típusát, mert nem jutnak el egységes jogi szabályozáshoz, nem kapnak rendi kartát. Sajátos jelenség ez, hiszen ott vannak ők minden megmozdulásban, mely a feltörekvő társadalmi rétegek érvényesüléséhez, külön jogállásának megszilárdulásához vezet; persze nem altruizmusból, hanem a királyi potestas gyöngítésének szándékával. A főpapoknak ilyen szereplése Európaszerte ismeretes; de figyelmet érdemel, milyen előkelő szerephez jutnak a nobiles, majd barones a régen széles tömegek vívmányának tekintett Aranybullában és megújításaiban. Az Aranybulla bevezetésében nem fordul elő még a serviensek neve sem! A nobilisok szentistváni szabadsága megfogyatkozott, ők kérték nem egyszer az ország megújítását, közöttük és királyuk közt keserűség támadt, általuk lehet ezt legjobban orvosolni; ezért II. Endre megadja nekik (és melleleg: „országára más embereinek”) a szentkirály-engedte szabadságot. 1231-ben a bevezetés ugyanaz, csak a „más emberek” helyett végre szóhoz jutnak a serviensek, noha a szövegben sokkal kevesebbet szerepelnek, mint kilenc évvel ezelőtt. Az 1267-i okmányt a királyi servienseknek mondott nemesek kérik, s az uralkodó bárói tanácsával és beleegyezésével adja meg. Végül szinte humoros 1298-ban az, hogy a bárók és más hatalmasok elnyomása ellen hozott határozatokat a

⁷⁸ 1222: 16. tc.: Integros comitatus vel dignitates quascunque in preidia seu possessiones non conferemus perpetuo. Hasonló 1231: 26, 1290: 2. tc.

⁷⁹ Eckhart, Jogtört. 253.

tanácskozásból kizárt bárók tekintélyével erősíti meg a király!⁸⁰ A főurak mégsem kaptak külön rendi kartát; minden bizonnyal nem volt rá szükségük. A XII. század eseményeiből világosan kitűnik, hogy a főurak egyre jobban magukhoz ragadták a hatalmat; a jogok biztosítására pedig éppen a hatalommal szemben van szükség. Ezzel magyarázzuk azt a feltűnő jelenséget, hogy a főnemesi osztály jogairól csak elvétve, mellékesen esik szó az alakulás századának nagy szabadságleveleiben.

Nem következik azonban ebből, hogy a báróknak ne lettek volna meg mindazok a jogaik, amelyeket a későbbi egységes köznemesség kivívott. Sajnos, nagyon kevés alapunk van e folyton hullámzó osztály XIII. századi jogállásának meghatározására, mégis úgy hisszük, hogy a papi rendhez hasonló kiváltságokat — mutatis mutandis — ők is megszerezték. Mindenekelőtt a külön *iurisdicatio* tüntette ki őket: már Kálmán törvénye azért szervezett — többek között — egyházmegyei zsinati székeket, mert az apátok, ispánok és a király nagyobb ministerei méltatlannak ítélték a rangban alacsonyabb királybíró előtti pereskedést.⁸¹ Mikor ez a bíróság nem vált be, a királyi família világi tagjai a nádor elé jutottak, aki a király személyét képviselte.⁸² A nádor joghatóságát még az Aranybullák idejében is elismerték a hatalmasok, de már korlátok közé szorították: az ő fejvesztéssel vagy jószágaik feldúlásával járó ügyeket nem végezheti el a király tudta nélkül; ezt a második Aranybulla minden bíróra kiterjesztette.⁸³ Persze a világi nagyurak nem rendelkezvén olyan külső hatalmassággal, mint a főpapok, illetékességi kiváltságukat csak úgy tudták biztosítani, hogy a hozzájuk hasonló világi bíróval szemben régi uruk, a király védelme alá helyezkedtek.⁸⁴ A külön rendi állásnál azonban éppen az volt a bökkenő, hogy ugyanaz a fórum — a király és a nádor — lett illetékes minden egyes *serviensre* nézve is!

A nádori bírászkodást korlátozó szabályok egyben a főrangúak

⁸⁰ Ld. az id. törvények bevezető és befejező részeit.

⁸¹ I. 9: *quorum personis indignum est coram iudice infra se conferre...*

⁸² Váczy, Szimb. 77.

⁸³ 1222:8, 1231:18. tc., Mályusz, Karizm. 174.

⁸⁴ Nem érdektelen azonban az a tény, hogy a királyi főtisztviselők (*regie domus officialium prepositi, prepositi et officiales regie domus*) az egyházi bírászkodás szempontjából egyedül az esztergomi érsek joghatósága alá tartoztak. 1191: Mon. Strig. I., 141, 1203: I. 166, 1211: Endlicher 406 (eltérő, de a pápa nem erősíti meg), 1214: Theiner I. 2.

személyének védelmét is szolgálták a büntető eljárással való visszaélésekkel szemben. Bár a szabadságlevelek arról tanuskodnak, hogy — mint általában mondtuk — e védelemre alig volt szükség, sőt éppen ők befolyásolták vagy hiúsították meg a jogszolgáltatás menetét. Amikor azt kívánják a serviensek, hogy ne fogják el őket, ne pusztítsák el jószágukat valamely hatalmas kedvéért, hogy akit a jog rendje szerint elmarasztaltak, semmilyen hatalmas ember (később: báró) meg ne védhesse, akkor mindig erre a főúri osztályra kell gondolnunk.⁸⁵ Nincs szó pénzügyi szolgáltatásairól, a hadkötelezettséget viszont a servienseknél súlyosabban rója rájuk (ha a szöveg jó) a másik Aranybulla.⁸⁶ Nem a descensustól való mentességükről olvasunk, hanem arról, hogy széltében gyakorolt vendégeskedésük mennyire terhes az ország népére nézve.⁸⁷ Ők veszélyeztetik a királyt, az egyházakat, a serviensek tulajdonát, viszont az immunitásnak, a magánhatalomnak ők az igazi haszonélvezői. Végül, mint látni fogjuk, az ő kezükben van a szankció is, mely nemcsak saját jogaik védelmére szolgál, s ezért a köznemesség kialakulásánál tárgyaljuk. A nobiles már a XII. században sem riadtak vissza érdekeiknek a királlyal szemben való védelmezésétől sem.

A nagybirtokosok osztálya tehát számos tekintetben megközelíti a rend tiszta típusát, de azt nem valósítja meg. A történelmi fejlődés során még távolabb került tőle, amint a megkülönböztető jegyek: a páncélos hadviselés, a címer, a várépítés egyre általánosabbak lettek s ezzel a nobiles név is kiterjedt a harcos magyarok nagy tömegére. Az írásban rögzített kiváltságok így észrevétlenül terjedtek ki az új nemesi osztályra. A főnemesi rend középkori kialakulását a köznemesi rend megszilárdulása akadályozta meg.

⁸⁵ 1222:2, 28, 1290:34. tc.

⁸⁶ 1231:15. tc. A főúri osztályba tartozók úgyszólván mind hadkötelesek külföldön is: a comesek; akiket hivataluk kötelez rá és akik nagy adománybirtokot kaptak.

⁸⁷ 1231:8, 1298:31 tc.

3. A nemesi rend kialakulása

A nemesi rend zömének, a köznemességnek kialakulása a főúri osztályénál bonyolultabb folyamat. Szerencsére ebben a kérdésben alapos részletkutatásokra támaszkodhatunk, melyek a társadalomfejlődés vizsgálatából kiindulva az alkotmánytörténet területére is átnyúlnak. E vizsgálatok elsősorban a királyi serviensek problémájára vonatkoznak; ezt kell mindenekelőtt tisztáznunk, hogy a köznemesi rend létrejöttét helyesen láthassuk.

Az Aranybullában olyan nagy szerephez jutott királyi serviensek társadalmi és politikai helyzetére nézve számos feltevés alakult ki. A régebbi felfogás szerint, melyet még Tagányi Károly is képviselt, a serviens kismemes, ki a XIII. század elején a nagyurak elnyomása ellen szervezkedik és lerázza a hűbériség láncait. Újabbban a királyi szolgákban inkább hűbéres vitézeket látnak, kik földbirtok fejében teljesítenek katonai szolgálatot, majd az Aranybullában kikényszerítik a nemesi szabadságot, megszüntetik szolgálatukat és felszabadítják hűbérbirtokaikat. Ebből az ellentétből rögtön az is kitűnik, hogy a serviens-kérdés megoldása szoros összefüggésben áll az Aranybulla értelmezésével.

Az eltérő nézetek összeegyeztetésére, a kérdés helyesebb megoldására Váczy Péter vállalkozott.⁸⁸ Erdélyi Lászlónak abból a tételéből indult ki, hogy a XIII. század első évtizedeiben a nobilis nem azonos a serviens regiszszel, hanem az udvar előkelő rétegét jelenti. Ezt Váczy a nemesítő oklevelek összeállításával igazolja, de e mellett bizonyít a főúri osztály megjelöléseinek iménti seregszemléje is. Az így kapott megkülönböztetésből kiindulva helyesen állapítja meg, hogy a serviens szó sajátos tartalma csak a XIII. század tizes és húszas éveiben alakult ki, s ennek a rétegnek semmi köze sincs a XI—XII. században szereplő serviensekhez. Ekkor mindenkit így neveztek, aki valamilyen szolgálatot teljesített, akárcsak a

⁸⁸ A két felfogást (híveik Hajnik, Ladányi, Ferdinandy, Marczali, Pauler, Tagányi, Timon, ill. Erdélyi, Szekfü, Hóman, Waldapfel, R. Kiss) az ő munkái nyomán jellemeztük: Serviensek 244, Szimb. 10—1, 15.

IX—XII. századi Franciaországban.⁸⁹ Az Aranybulla királyi szolgálóinak elődjai azok, akiket a király az előző század végétől „in domum suam regiam,” „in aulam regiam” vett föl. Ennek a csoportnak a jogai olyanok, „melyeket később a nemesi rend kialakulásakor nemesi jogoknak tekintettek”.⁹⁰ A királyi serviensek tehát nemesek.

A sokféle elemből álló királyi familiát, majd a király u. n. hűbéres vitézeinek csoportjait sorra véve⁹¹ úgy látja Váczy, hogy az előbbiből a familiárisok szolgálatának meghatározott volta, az utóbbiból a hűbéresek földjének szolgálattal való megterhelése zárja ki a servienseket. A király embereinek heterogén szolgálatai nem férnek össze az ő libertas-ukkal, s amikor a király egy familiárisát megnemesíti, éppen akkor válik meg szolgálatától! A serviensek helyzete tehát „nem familiaritás, hanem csak hasonlóság a familiaritáshoz. Szemlélet, egy számunkra ismeretlen világnézet eredménye, mely bizonyos formában látja s öltözteti fel a valóságot”. S ha familiárisok nem lehetnek, hűbéreseknek sem illenek be a serviensek, mert birtokukkal szabadon rendelkeznek, az nem conditionalis. „A királyi serviensek nemesi szabadságuk mellett földjüket is nemesi jogon bírták... Nemesek voltak, miután nem voltak királyi hűbéresek.”⁹²

Az ismeretlen világnézet, mely a magyar társadalmat a szolgálat formáiba öltöztette, Váczy szerint a szimbolikus államszemlélet. Ez magánuralomban oldja fel az államhatalmat s a regnumot a király patrimoniumaként kezeli. A közjogi viszonyok eltűnnek a magánjogi formák alatt. A nemes: szolga, a király az ő természetes ura; a nagyobb érdemért több jutalom jár, a királyi kegy egyúttal szolgálatra is kötelez. E szemlélet csak ott honosodhatott meg, ahol a hűbériség a valóságban nem vert gyökeret, a birtokadomány jutalomként jelent meg, s a hűségeskü, alávétel, szolgálattal terhelt birtok ismeretlen volt. Magyarországon ez volt a helyzet, tehát a hűbéri korszellem az alattvalói viszonyt és az egész birtokrendet hűbéri formákba öltöztette.⁹³

Váczy elméletét az irodalom általában nem fogadta kedvezően.⁹⁴

⁸⁹ Thibault, RHD, 1933, 477. A francia szövegek serviensei gyakran rabszolgák, de inkább szolgaszáramzású ministerialisok, sőt egyháziak is: *servientes tam clerici quam laici*...

⁹⁰ Váczy, *Serviensek* 263 sk., 273.

⁹¹ Ld. fent II. fejj. 5. szakasz.

⁹² Váczy, *Serviensek* 280 sk., 354 sk. az id. 290, 389.

⁹³ Uo. 408 sk., Szimb. 18 sk., 63 sk., 70.

⁹⁴ Eckhart, *Századok* 1934, 240, Mályusz, *Patrim.* 43—4.

Magunk csak annyit szeretnénk megjegyezni, hogy eredményei, bár lényegesen közelebb vittek a serviensek megismeréséhez, nem oldották meg a problémát. Az „in aula regia” vitézkedő osztály valóban a serviens-réteg elődje, de mint katonaosztály, valóban hozzátartozik a familiához és szolgálja a királynak! Az ellentét, melyet a király emberei és a serviensek között észlelhetünk, csak a XIII. századi adatok visszavetítéséből ered. Számolni kell azzal, hogy — mint a frank antrusziók és a lengyel milesek, mint minden primitív kíséret tagjai — a magyar király vitézei sem találhattak mind megélhetést az udvarban, hanem adományként nyert földjeikre telepedtek, s így már csak képletesen tartozhattak a királyi házhoz. A királyi familia, melyet az előző fejezetben eredeti kiterjedésében ismertünk meg, a kortársak szemében egyre inkább a király valóságos udvarára szűkölt s a vidéken élő várjobbágyok és várnépek a comes familiájának tagjaiként tűntek fel. Innen van az, hogy a XII—XIII. század fordulóján már a „király házába és udvarába” vehetnek fel olyanokat, akiket a király uralma alatt álló magánhatalmi képlet, a kibővült nagycsalád tagjainak tekinthetünk.⁹⁵ Igaz viszont, hogy az ilyen „nemesítések” során még egy állandó jegy szerepel: az „arany szabadság”, mely az új famíliatagokat megkülönbözteti a régi, de szolgarendű elemektől.⁹⁶ Az állam gondolata megvolt tehát, léteztek külön szimbolumai: a korona, a címer, a pecsét is, de az államélet cselekvő központja mégis a királyi familia patrimonialis szerkezete volt, nem mint szimbolum, hanem mint élő valóság. Mikor a familia már olyan mértékben bővül ki, hogy a király nem tud vele közvetlenül rendelkezni, a régi familia fölé egy új szerveződik, de ennek nincsenek külön jogai.⁹⁷

Helyes részlete azonban Váczy elméletének, hogy a régi királyi kíséret egyre jobban kibővül, kiváltságai eldemokratizálódnak, s ez vezet a szimbolikus szemlélet kialakulásához. Lassan egyre több liber kerül kapcsolatba a királlyal.⁹⁸ Mályusz szerint az előkelők önállósulása, függetlenülése folytán keletkezett hiányt igyekezett pótolni az uralkodó, mikor a még jómódú, szabad harcosokat a familiába

⁹⁵ Ilyen felvételek példái: Tagányi, Felelet 592 (2), Váczy, Serviensek 252—63.

⁹⁶ Példák Tagányi, Felelet 597, Váczy, Serviensek 337 (2).

⁹⁷ Ezt a tényt maga Váczy állapítja meg, Szimb. 81. — A régi királyi familia bomlása mellett észre kell vennünk, hogy egy bizonyos aulicus-réteg mindig újra és újra képződik, mint azt Székfü, Serviensek 78. sk. szépen illusztrálta.

⁹⁸ Váczy, Szimb. 76 sk.

felvette. A „királyi szolga” elnevezés, melyet ezekre a szabadokra alkalmazni kezdtek, nem volt megalázó, hanem a legnagyobb kitüntetésnek számított a személyes kapcsolaton alapuló társadalomban. Nem új osztály keletkezett tehát, hanem meglévő réteg nyerte el a *servientes regis* nevét. Az Aranybullából kitűnik, hogy ennek tagjai jómódú, szabad földbirtokosok voltak; természetesen, hogy ők már csak képletesen lehettek a família tagjai.⁹⁹

Ha tehát a királyi servienseket társadalmi szempontból egységes és a királyhoz közelálló rétegnek képzeljük el, meg kell vizsgálnunk, szereztek-e maguknak külön jogokat is, vagy egyenesen rendi kartát, tehát hogy országos renddé emelkedtek-e? Segítségünkre vannak itt a nyugati fejlődés tanulságai: ott a lovagság szerzett jogaiból kiindulva, a helyi szokásjog és a hűbéri szerződések szigorát enyhíteni, a hűbér háramlásának, megosztásának és öröklésének szabályait hajlékonyra tenni, az udvari és katonai szolgálatból folyó kötelezettségeket pedig megszorítani iparkodott. E törekvései során meglazultak a vazallitás szálai és a nemesség korszerű kiváltságokhoz jutott, melyek azután politikai szereplésre is képessé tették.¹⁰⁰ A világi előkelőknek és vitézeknek tehát némileg más érdekeik voltak, mint a papságnak, s mégis tapasztalni fogjuk, hogy törekvéseik iránya az első országos rendével azonos.

Milyen volt annak az osztálynak a jogállása, melyet a király házába és udvarába fogadott? A királlyal közvetlen kapcsolatba kerültek, csak ő vagy helyettese ítelt fölöttük; személyes szabadságukhoz megszabott kötelezettséggel nem terhelt földbirtok járult.¹⁰¹ Ennek megfelelően bejáratosak voltak az udvarba, s ott közvetlenül a királyhoz fordulhattak. Az egyes adatokból kapott képet az Aranybulla és megújításai teljes világosságba hejyezik, s egyúttal meggyőznek arról, hogy az okmány kiadása előtt a serviensek jogállása még nem állapodott meg s főként nem rendelkeztek olyan kollektív öntudattal, mely a rendi jogok megszerzésének feltétele. A Bullában ők is azt akarták elérni, amit nyugati sorstársaik: birtokuk, szabadságaik kiterjesztését és szolgálataik mérséklését.

A külön *iurisdicatio* a serviensnek még fontosabb volt, mint a família előkelőbb tagjainak. Hiszen a főpapot, az udvari káplánt védte a kánonjog, a bárót pedig ugyan melyik ispán, melyik ki-

⁹⁹ Mályusz, Karizm. 168—70.

¹⁰⁰ Lousse, Formation 78—9, Spangenberg 33.

¹⁰¹ Váczy, Serviensek 270 sk, 387, Szimb. 20 sk; Eckhart, Adózás 14—5, bár itt más értelemben szerepel a „királyi serviens”.

rálybíró merte volna megidézni? A király szolgálainak azonban védekezniök kellett az alsóbbrendű bírakkal, vagy még inkább a magánhatalmi fórumokkal szemben. Legalább egy alkalmat kívántak, amikor a király vagy a nádor meghallgatja panaszukat. Ezért áll az Aranybullákban (1222, 1231) első helyen a fehérvári törvényt napok biztosítása. S itt plasztikusan domborodik ki, hogyan válik az elnyomástól való menekülés, a panaszok orvoslásának vágya politikai érvényesüléssé, másszóval a törvényt nap országgyűléssé. Először csak a királynak, vagy helyette a nádornak kell megjelennie Fehérvárt; majd a főpapoknak, 1267-ben egyenesen a megyék 2–3 kiküldöttjének is. A serviensek mind eljöhhetnek, félelem nélkül (!), sőt mások is; e napon helyreállítják a megsértett szabadságokat, sőt a király kicseréli a rossz nádort is. Itt is kicsendül a Bullák szavaiból a hatalmasok elleni védekezés szándéka.¹⁰² S az évenkénti törvényt nap után nem is tűnik merésznék az évenkénti országgyűlés kívánsága, melyet az 1290-es évek törvényei hangoztatnak; e congregatiókon már nemcsak a panaszosok bebocsátását, hanem az összes főpapok, bárók és nemesek jelenlétét kívánják.¹⁰³

Az Aranybullában második helyen áll a személyes szabadság biztosítása a büntető eljárás révén. A király megígéri, hogy sem ő, sem utódai nem fognak el szervienst valamely hatalmas kedvéért, sem (jóságait) el nem pusztítják, csak előzetes idézés és jogszerű elítélés után. A hasonlatosság itt is megvan a főpapokkal és a főurakkal. Imre már 1199-ben követelte, hogy ispánjait ne ítéljék el idézés és vallomás nélkül, a jogszerű eljárás gondolata tehát már akkor tért hódított nálunk.¹⁰⁴ S a XIII. század szabadságleveleiből kitűnik, hogy az elv nem szorítkozott csak a serviensekre, hanem meglepő gyorsasággal kiterjedt másokra is. Már 1231-ben senkit sem szabad a királynak elfogni, vagy elpusztítani bírói ítélet nélkül; s úgy érezzük, az idézés jogszerűségének, tehát az általános személyes szabadság biztosítására szoi gál a káptalani és konventi közreműködés kívánalma az 1290-i decretumban is. E cikkek általános fogalmazásával szemben az 1267-i oklevélben ismét a nemesekről van

¹⁰² 1222:1, 1231:1—3, 1267:8. tc.

¹⁰³ 1290:31, 1298:42. tc. — A congregatio-kérdés külön megvitatást kívánna. Kétségtelen, hogy modern fogalmainkkal sokkal jobban elválasztjuk egymástól pl. a törvényt napot, országgyűlést, nádori közgyűlést, mint azt a kor tette. Lásd pl. az egri egyház szabadságlevelében (1271) V. István határozatát egy vidéki congregatio nemeseinek beleegyezésével! Endlicher 531.

¹⁰⁴ Ld. fent a 26. jegyzetnél.

szó, őket nem szabad elfogni, bebörtönözni, személyükben vagy javaikban károsítani bírói eljárás nélkül. S ennek visszhangja lehet 1298-ban az az elv, hogy az országbíró vagy más bírák nem foghatnak el birtokos nemeset bíraskodás címén, hivatalvesztés terhe mellett: tehát meg kell őket idézniök.¹⁰⁵

Míg a főpapat és a főurakat csak a társadalmi funkciójukkal járó kötelességek: az egyházkormányzás és a hadi-igazgatási tevékenység terhelték, egyéb szolgáltatástól azonban mentesek voltak, a serviensek egyelőre csak pénzügyi és hadügyi terheik esőkkéntésére gondolhattak. Az adózás terén már eddig is kedvezményeket élveztek, most azonban a birtokaikon élő népek szabad dénárait is megkapták.¹⁰⁶ A szabadságlevelekben egyébként az adónemek tág skálája kerül előnk, s a felmentések már olyan mértéket öltenek, hogy kételkedniük kell megvalósulásukban. A serviensek (később a nemesek) és népeik nem fizetnek rendkívüli adót (collecta), szabad dénárokat (füstpénz), kamara hasznát, csöböradót vagy más szolgáltatást. Az 1231-i Aranybulla naiv radikalizmusában megígérteti a királlyal, hogy senkitől sem szed rendkívüli adót, kamara hasznát vagy bármilyen más szolgáltatást, bármily nemzetű vagy állapotú legyen is, csak a fiscusnak tartozó földbérések censusát hajtja be. A kamara hasznától azonban nem sikerült tartós mentességet szerezniök a nemeseknek, mert 1298-ban a kamaraispánok zálogolási jogot kapnak azoknak a birtokain, akik a „szokott” *lucrum camerae*-t nem fizetik meg.¹⁰⁷ Ez a rendelkezés összhangban van az 1351-i decretummal, mely ugyancsak kötelezi az „igaz nemeseket” az immár adóvá lett *lucrum* fizetésére.¹⁰⁸

Ugyancsak könnyítést jelentett a királyi megszállás, a *descensus* újabb szabályozása. A király csak hívásra száll meg házaikban és falvaikban, lovászai, pecérei és solymárai sem követelhetnek ellátást. A második Aranybulla a szabályt megismételve részletesen rendezi a parasztembernek járó kártérítés megfizetését, ill. az összeg megállapítását. Az az elv, hogy a nemesek népcitől sem élelmet nem követelhetnek ingyen a királynak és a nagyuraknak, sem szállást, következetesen visszatérő motivuma a szabadságlevelek-

¹⁰⁵ 1222:2, 1231:4, 1267:3, 1290:5, 1298: 34. tc.

¹⁰⁶ Mályusz, Karizm. 172.

¹⁰⁷ 1222:3, 1231:6, 1267:1, 1290:13, 1298:30, 60 tc. V. ö. Eckhart, Adózás 28, 35, 57.

¹⁰⁸ 1351:12. tc.

nek.¹⁰⁹ Ez megint csak azt mutatja, hogy e kiváltság nehezen érvé-
sült a gyakorlatban, amire példáink is vannak. 1290-ben a 41. cikk
megtiltja az erdélyi vajdának és a szlávón bánnak a nemeseken való
megszállást; 1324-ben I. Károlynak mégis privilégiumban kell eltö-
rölnie az erdélyi nemesek eleség- és szállásadási kötelességét a vaj-
dával szemben.¹¹⁰

Mindezeknél feltűnőbb a hadkötelezettség csökkentésére irányuló
serviensi törekvés. Hiszen tudjuk, hogy a *nobiles* önállósulása
tette szükségessé a királyi familia harcosszervezetének erősítését; a ki-
rállynak éppen olyan vitézek kellettek, akik minden vállalkozásában
követik őt. De külföldi adatok is arra mutatnak, hogy a harcosok
mindig inkább ragaszkodtak a kiváltságokhoz, mint a velük járó köte-
lességekhez. A serviensek is kikötik, hogy külföldi háborúban, melyet
később hódító hadjáratnak neveznek, nem kötelesek résztvenni, csak
ha a király zsoldot ad nekik. Minden privilégium megállapítja azon-
ban, hogy külső támadás esetén „a haza védelmére” (1231) minden-
kinek kivétel nélkül el kell mennie. Jellemző, hogy az 1290-i decretum
bővíti ki ezt a kötelességet arra az esetre, ha az országnak egy része
vagy megyéje fellázadna a királyi hatalom ellen. A hódító hadjáratra
csak a következőknek kell bevonulniok: az ispánoknak, királyi tiszt-
viselőknél, nagy adományosoknak, várjobbágyoknak és zsoldosok-
nak, ill. akiknek a király fizet a hadakozásért. Végül abban az eset-
ben is csak önként, vagy zsoldért kötelesek hadakozni a nemesek, ha
nem a király, hanem valamelyik báró vezeti őket.¹¹²

Számos kisebb kedvezményt, melyek között a tizednek régi sza-
bály szerinti fizetése, a királyi disznók legeltetésének tilalma, a ser-
viensek népeinek gyepű- és árokvágástól, királyi kertmunkától és
épületek emelésétől való mentessége stb. szerepelnek,¹¹³ nem részle-
tezhetünk itt. E felmentések olyan előző állapotra utalnak, amit a
királyi familia jellegének ismeretében eddig is természetesnek kellett
tartanunk: hogy az uralkodó minden serviens urának, minden nemesi

¹⁰⁹ 1222:3, 15, 1231:7—10, 1267:1, 1290:13, 1298:30 tc. E törvénycik-
kek ellene szólnak annak, hogy a serviensek személyükre már 1222 előtt
mentesek lettek volna a descensustól. Ld. Eckhart, Adózás 46.

¹¹⁰ Tagányi MGtSz. 1898, 602, Felelet 305.

¹¹¹ 1290:23. c.

¹¹² 1222:7, 1231:15, 1267:7, 1290:10—2. tc. A szlávón nemesek a kül-
földi hadakozásra is kötelezve voltak, az 1273. évi stat. 16. cikke szerint,
Endlischer 539, id. Eckhart, Adózás 54.

¹¹³ 1222:20, 22, 1231:28. tc.

jószág birtokostársának tekintette magát.¹¹⁴ Forduljunk most a tulajdon biztosításával kapcsolatos kiváltságok felé. Ha már az egyházi rendnek a lelki fenyték minden eszközével védekeznie kellett a hatalmasok túlkapásai ellen, hogy ne kívánták volna körülbástyázni vagyonuk biztonságát a kisebb birtokú világiak, a serviensek. A főpapoknak csak azt kellett elérniök, hogy üresedés esetén ne használja, ne zsarolja ki javadalmaikat a király; a servienseknek birtokuk felszabadítását, tehát a szabad rendelkezést kellett kivívniök. S a középkornak sajátos jogfelfogását tekintve, a földtulajdon kötetlenségével a személy szabadsága is együttjárt,¹¹⁵ tehát a nemesi birtokkal való rendelkezés egyúttal azt is jelentette, hogy a birtokos immár nem áll személyes kapcsolatban, függő viszonyban, hanem szabad ember, mint a szabad rendelkezést külön privilégiumban megszerző nagyurak.

A serviensek rendi kiváltságainak kérdése tehát a magyar vagyonjog történetéhez vezet bennünket. Itt hangsúlyoznunk kell, hogy ezt nem az időnkénti törekvéseket tükröztető, egymásnak sokszor ellentmondó törvényekből, hanem a jogfejlődést tükrözö gyakorlatból, tehát a szokásjogból ismerhetjük meg a legjobban.¹¹⁶ A törvények viszont éppen e törekvéseket szemléltetik a maguk nyereségében. A másik megjegyzésünk, hogy a XI—XII. századra vonatkozóan nem szabad a „nemesi birtokjog történetét” vizsgálni. Már maga az, hogy a magánjog egyes területeit „nemesi, polgári, jobhágyi” jelzőkkel illetjük, a rendiség érvényesülését feltételezi. Ez pedig nem illik bele abba a korba. Más kategóriákat, más megkülönböztetéseket kell tehát alkalmaznunk, s ezek közül legtermészetesebb a szállásbirtok és adománybirtok disztinkciója.

Az előző fejezetben megvitattuk Váczy felfogását a szentistváni hűbériségre vonatkozólag. Alaptétele volt, hogy a magyar királyság eredetileg nem ismert beneficiális rendszert, az adománybirtokot tel-

¹¹⁴ Eckhart Ferenc: Magyarország története, 8. kiad. Bp. 1942, 82., és Adózás 45—6.

¹¹⁵ Tagányi hangsúlyozta Erdélyivel szemben, hogy a *patrimonium* szó mindig a birtokos szabad voltára utal. A szabadosnak „soha közvetlenül bírt, saját ősi, öröklött birtoka, tulajdona nem is lehetett.” A szolgarendűek birtoklása pedig csupán közvetett volt, ezért az oklevelek egészen más terminológiát is használnak velük kapcsolatban. Felelet 418 (1). V. ö. 1230: II. Endre birtokokat járát be ... tam ex patrimonio, quam ex regia donacione, vel ex emptione, cel quocumque iusto titulo acquisitionis ... Wenzel XI. 221.

¹¹⁶ Eckhart, Jogtört. 287—96, a magyar öröklési jog történetének első modern áttekintése.

jesen szabad tulajdonba juttatta, tehát a szállásbirtok és adománybirtok különbsége már a kezdet kezdetén elhomályosult. Ennek megfelelően az Aranybulla és az 1290-i decretum is csak a szentistváni elvet hangsúlyozták.¹¹⁷ Azt hisszük, hogy itt a régebbi felfogás helyesebb volt. E szerint nemcsak a kezdettől fogva fennálló nemzeti jog és a királyi jog közti küzdelem, hanem a kétféle birtoktípus eltérése is döntő szerephez jutott a jogfejlődésben.¹¹⁸ Vagyis az, hogy a magyar adomány nem volt beneficium, még nem jelenti azt, hogy szabad rendelkezés érvényesült benne, vagy hogy a nemzeti jog javakba olvadt.¹¹⁹ Az adománybirtok korlátozott öröklése a királyi jog, a szállásbirtok korlátlan átszállása a nagycsaládi-nemzeti jog ideális birtoktípusát valósította meg.

Ezen a ponton nagy jelentőséghez jut az a felismerés, hogy a hűbéri Németországban is állandóan fennmaradt az *in proprium* adományozás szokása.¹²⁰ Csakhogy ez nem jelentett szükségképpen szabad rendelkezést, sőt! Brunner Henrik alaposan megvizsgálta a Merovingok és a bajor Agilulfingok földadományait és megállapította, hogy a germán ajándékozás joghatása lényegesen különbözött a rómaiétól. A germán jogok tulajdonnak tekintik azt a földet is, melyet valaki élete fogytáig birtokol a nélkül, hogy akár élők között, akár halál esetére rendelkezhetnék fölötte. Egy lépéssel tovább mentek a bajor adományok, melyek (a dingolfingi decretum alapján) a lemenőknek biztosították az öröklési jogot, de csak addig, míg híven szolgáltak a hercegnek. Ugyancsak a lemenőket juttatta örökléshez a Lex Salica is, sőt kétség esetén csak a fiágát! Nem vitatható, hogy már a Merovingok és a frank, majd a német uralkodók is adtak földet szabad rendelkezési joggal, de akkor mindig külön kellett e jogot jelenteni. A szabály mindig az el nem idegeníthető és rendkívül korlátozott öröklésű tulajdon volt.¹²¹

A magyar jogban Szent István határozott kijelentése (II. 2.) útját vágja annak, hogy élethosszig tartó adományokat tételezzünk fel, de a csak lemenők, s ezek között is csak a finemű családtagok során öröklődő adománybirtok elképzelését egyenesen ez a szakasz

¹¹⁷ Ld. fent II. fej. 5. szakasz, különösen Váczy, Hűbériség 379, 381.

¹¹⁸ Eckhart, Jogtört. 290, Waldapfel, Birtokjogunk 144.

¹¹⁹ Murarik Antal: A szabad rendelkezési jog Szent István törvényeiben. Századok, 1934, 498 sk. határozatosan cáfolta meg e ponton Váczy érvelését.

¹²⁰ Váczy, Hűbériség 374 is!

¹²¹ Landschenkungen, kül. 17 sk, 25, 31.

kívánja meg.¹²² Azt kell tehát gondolnunk, hogy amikor Kálmán a szent király utódainak adományait csak a fiági lemenőkre szorította, s ezek hiányában a testvér ágának is öröklést engedett, még mindig több kedvezményt adott híveinek, mint a későbbi századok gyakorlata. Míg a szentistváni adományokat a nagycsaládok közösségi ereje beolvasztotta a szállásbirtok állományába, a zavaros idők elmúltával legalább a még bizonyítható adománybirtokokat kellett megmen-teni.¹²³ Maga Váczy mutatott rá, hogy a XII. század csak a lemenőknek engedett öröklést az adományban,¹²⁴ s e mellett szól az a körülmény is, hogy a végrendekezéshez szükséges királyi beleegyezést mindig „sine herede decedentes” kéri, ez pedig — éppen a két Aranybulla összehasonlításából kitűnően — annyi, mint „sine filio.”¹²⁵ Legerősebb bizonyítéka azonban a korlátozott öröklésű adománybirtoknak az a felzúdulás, amelyet II. Endre birtokreformja, az „örökbe” való adományozás váltott ki.

Ha tehát áll is az, hogy külön magyar beneficiális jog nem alakult ki, bizvást állíthatjuk, hogy igenis kialakult a külön adományos jog, amely éppen annyira különbözik a hűbéri vagyongjótól, mint a személyes királyság államrendje a hűbéri alkotmány-

¹²² István II. 2.: Consensimus petitioni tocius senatus, ut unusquisque priorum simul et donorum regis dominetur, dum vivit, excepto, quod ad episcopatum pertinet et comitatum, ac post eius vitam filii simili dominio succedant... Értelmezését ld. Eckhart, Jogtört. 287—8. Persze, hogy nem a fiúk, hanem a lemenő férfiak örökléséről van itt szó, hiszen filius a középkori latinságban nem feltétlenül csak fiú: uo. és Bartoniek, Századok 1936, 360. jz. — Waldapfel, Birtokjogunk 146, ki egyébként helyesen választja el a szállásbirtok és adománybirtok jogrendjét, ezt a szakaszt teljesen félreérti, ill. tévesen olvassa.

¹²³ Eckhart, Jogtört. 290—1. Váczy Péter megpróbálkozott e törvény szimbolikus felfogásával: e szerint a szemlélet működik itt is, és a szállásbirtokot Szent István adományának tartja (Szimb. 55.). Ezt a kritika kedvezőtlenül fogadta (Századok 1934, 240). Hogy a szállásbirtokot még a XIII. században is élesen elválasztották egymástól, nem olyan bizonyos, mint Waldapfel gondolja (152). Detrik királyi serviens 1248-i adománylevele, melyben sárosmegyei jószágait „non ut donaciones a regia benignitate concessas, sed ut descensum hereditarium” kapja, hamis. (HO VII, 37, Reg. 898. sz.) Az ugyanebben az évben kelt két valódi „pro terra descensuali” adománylevél (Reg. 884, 892) már nem a jószág külön jogi természetét, hanem a juttatás célját emeli ki ezzel. — Kálmán törvényéhez ld. még Murarik, Ósiség 102. sk.

¹²⁴ Szimb. 66 (5).

¹²⁵ Az 1222:4. sine filio helyén az 1231:10-ben sine herede áll; márpedig itt a leánynegyed említése kizárja, hogy bővítésre gondoljunk!

tól.¹²⁶ A magyar intézményeket mérhetjük a hűbérjog tiszta típusához, de időben tekintve nem állíthatjuk az egykorú, fejlett nyugati hűbériség intézményei mellé! Földbirtokon alapuló szolgálat, vagyis teljesen dologiassá vált hűbérviszony ott is csak a XII--XIII. század eredménye. Nem az a lényeges, hogy nálunk birtok fejében (ratione terre) követelik-e a hadiszolgálatot, vagy sem, hanem az, hogy aki eddigi érdemeiért adományban részesült, a jövőben is köteles hadba vonulni a király zászlaja alatt.¹²⁷ Sőt mint számos arenga mondja, éppen azért ad a király birtokot híveinek, hogy a jövőben még hívebben szolgáljanak. Ez magyarázza meg azt is, hogy a király a magtalan adományos vásárolt birtokait elveszi a XIII. században. Igaz, hogy „ha a visszaháramlási jog hűbéri volna, a fiscusra csak az adománybirtók szállana vissza”,¹²⁸ de az ősi jószágon kívüli minden egyéb — adományos és vásárolt — birtok visszaszállásának az az oka, hogy az adománybirtokos személye függő viszonyban van a királlyal, tehát amit szerez, azt valamiképpen neki is szerzi, mint urának.

A XI—XII. századi nagyurak és vitézek magánjogának ezt a patrimoniális jellegét a XIII. század alkotmányos mozgalmi immár lealacsonyítónak, nyűgnek érezték. Az elidegenítésnél állandóan kikerült királyi licentia a mind jobban erősödő serviens-rétegnek állandóan eszébe juttatta függő helyzetét. Az Aranybulla 10. cikkéből, mely a harcban elhunyt serviens fiának adományt, az elesett előkelő fiának vagy fivérének azonban nem birtokot, hanem hasonló tisztséget biztosít, kiérezzük azt is, hogy a nobilisok ekkorra, ha nem is rendi jogként, de egyeseknek adott kiváltságok révén megszerezték az adománybirtokkal való rendelkezés jogát. A serviensek is erre törekedtek, s ezért mondták ki az Aranybullában, majd második kiadásában is a híres rendelkezési elvet.¹²⁹ Figyeljük meg e szakaszok elhelyezését is, különösen 1222-ben: az első pont a törvényt napokról, a második a személyes szabadságról, a harmadik az adómentességről szól, utána áll a szabad rendelkezés joga, majd a bíraskodásra és hadkötelezettségre vonatkozó cikkek, csupa közjogi jellegű szabály!

¹²⁶ Az adományrendszer hűbéri vonásait erősen hangsúlyozza Eckhart, Jogtört. 313 sk, de lazább kapcsolatról szól.

¹²⁷ „... a nemes földje fejében a koronának meg nem határozott mértékű szolgálattal tartozott.” Eckhart, Szentkorona 51.

¹²⁸ Váczy, Szimb. 66—7.

¹²⁹ 1222:4, 1231:10. tc. Egyéni kiváltság már 1200-ból: Wenzel XI. 74., id. Waldapfel, Birtokjogunk 149.

Mi következik mindebből? Az, hogy az Aranybulla hires 4. cikkét nemcsak magánjogi, hanem közjogi rendelkezésnek is kell tekintenünk, mely a királyi serviensek szabad birtokos-mivoltát fejezi ki éppen úgy, mint utódai: az 1231:10 és 1290:32. t. cikkek. Hogy a jogszabálynak érvényesülése esetén magánjogi fontossága is lehetett, az kétségtelen; ellenkező esetben nem lett volna érdemes megismételni, sőt részletezni, mint 1290-ben tették. Ekkor már felsorolják az örökös nélkül elhunyt nemes (vagy szász) örökölt, vásárolt vagy szerzett birtokát, melyekről élők között, vagy halál esetére szabadon rendelkezhetik rokona, felesége vagy lelki üdvössége (tehát az Egyház) javára.¹³⁰ A valóságos erőviszonyokat azonban az 1267-i decretum mutatja: egyáltalán nincs itt szó rendelkezésről, hanem királyi kegyelemről, mely a hősi halált hait nemesek utódainak hagyja az ősi, és hagyományosainak a szerzett javakat. A természetes halál esetére csak azt kívánják, hogy ne kobozzák el a birtokot, hanem a király (az őt megillető) rendelkezési jogot a rokonság jelenlétében és figyelembe vételével gyakorolja.¹³¹ Egyébként pedig tudjuk, hogy a szabad rendelkezés a nemzetséggel járó érvényesült, tehát aki az engedélyt megkapta, a XIII. században mindig legközelebbi rokonaira hagyta jószágát.¹³² Az Aranybulla 4. cikkét tehát nem lehet a nemzeti öröklés, az ősiség ellen értelmezni, inkább annak a vagyoni önállósodási folyamatnak a folytatásaként kell felfognunk, amelynek előzményei már a XII. századba nyúlnak vissza, de teljesen csak II. Endre „örökadományainak” következtében valósult meg.¹³³

Az elmondottakból kitűnik az a történeti irodalomban is hangoz-

¹³⁰ Item concessimus, quod si quis nobilium sive saxonum predictorum sine herede decesserit, possessiones sic decedentis hereditarie, emicie et eciam aquisite nullatenus debeant confiscari, sed idem decedens propinquis suis, aut alicui propinquorum, seu uxori, vel eciam ecclesie pro remedio anime sue legare in morte et conferre in vita cuiuncunq; voluerit liberam habeat facultatem. V. ö. R. Kiss István: Nagy Lajos és az ősiség, Klebelsberg-Emlékkönyv (Bp. 1925) 241—8.

¹³¹ 1267:6, 9. tc.

¹³² Waldapfel, Birtokjogunk 150—2.

¹³³ Ezt különösen hangsúlyozni kell a mai törvénytogalomból kiinduló történetietlen felfogás ellen, mely az ősiséget 1351-től vezeti le s azelőtt az oklevelek ellenére is szabad rendelkezést tételez fel. Ld. legutóbb Somogyi Ferenc: Végrendelkezés nemesi jogunk szerint 1000—1715, hozzá Eckhart, Századok 1938, 80 sk. — Az örökadományokra ld. R. Kiss István: II. Endre birtokreformja: a perpetuitás, Debreceni Szemle 1927, 39—44; de azzal a kiegészítéssel, hogy az „örökre” tartó adomány már 1146 óta kimutatható, elvéve világiak javára is, ld. Szilágyi, Anonymus 43.

tatott tény, hogy az Aranybulla nemcsak a serviensek régi szabadságait erősíti meg, hanem lényeges új vívmányokat is tartalmaz. A bevezetésben foglalt kijelentést, hogy itt a Szent Istvántól kapott szabadságok helyreállításáról van szó, éppen a szellemtörténeti irány-
nak nem volna szabad komolyan vennie. Hiszen éppen a mithikus törvényhozó személyéhez (nálunk Szent Istvánéhoz) fűznek mindenütt új igényeket, kívánságokat az emelkedő rétegek, s öltöztetik ezeket a szokásjog köntösébe.¹³⁴ A „tradicionális forradalom” eszméjénél sokkal komolyabb meggondolás merülhet fel magyarázatunk ellen: hogy a Bullában nem a familiából kiszakadó társadalmi csoport kapja meg rendi különállásának első szabályozását, hanem csak hűbéreseket jutnak több joghoz urukkal szemben.

Az Aranybulla hűbérjogi összefüggéseit különösen Eckhart Ferenc hangsúlyozta. A nyugati hűbérjogi felfogás érvényesülését látta benne és a nemeseknek csírájukból már kibontakozó sarkalatos jogait párhuzamba állította a nyugati hűbéreseket kiváltságaival. A Szásztükör szerint is minden alattvalónak bírója a király; a hűbérest a hűbéri bíróság ítélete nélkül nem szabad fogságra vetni; a hűbérúr rendkívüli esetekben adót vehet ki vazallusaira, s e rendkívüli adók nálunk a földesúr-jobbági viszonyban fenn is maradtak; végül a hűbérúr nem foszthatja meg vazallusait méltó szolgálattal szerzett birtokaiktól, csak hűtlenség esetén. Hűbéri jellegűnek tartja Eckhart az ellenállási jogot is, erről azonban a következő szakaszban lesz szó.¹³⁵

E megfigyelések igen találóan világítanak rá a nyugati és a magyar fejlődés hasonlóságaira. Magunk is megtoldhatjuk a párhuzamokat. A jogszolgáltatás nemcsak a királynak, hanem minden hűbérúrnak kötelessége vazallusaival szemben; éppen ez a hűbérviszony kölcsönösségének egyik bizonyítéka. A hűbéres minden keresetét meg kell tárgyalni a hűbéri széken, itt azonban a senior is lehet fél! A hadkötelezettség korlátozása is előfordul külföldön; Normandiában, Angliában, Franciaországban csak 40 napon át tartozik szolgálni a hűbéres, ezután — a francia jog szerint — csak akkor, ha az úr fizet neki; Angliában a tengerentúli, Jeruzsálemben a határokon kívüli hadvezetés tilalmát is jogszabállyá emelték. Az úr vendéglátása

¹³⁴ Ezt különösen Deér, Heidnische S2, és Váczy, Serviensek 412, állításaival szemben kell kiemelnünk.

¹³⁵ Jegtört. 316—9.

(procuratio, receptus) Nyugaton is a hűbéri kötelezettségek közé tartozott.¹³⁶

Ha megbizonyosodnánk a magyar serviensek hűbéres voltáról, az Aranybullában a hűbériség és rendiség közötti átmenetet kellene felismernünk, mely Nyugaton sem volt ismeretlen. Mert amikor a vazallusok nem egyenként lépnek szerződéses viszonyba urukkal, hanem mint kollektív egység követelnek és szereznek maguknak kiváltságokat, a hűbéri uralom tiszta típusa már a rendiség jegyeit tünteti fel. Emlékezzünk rá, hogy a két rendszer egyáltalán nem ellentétes, hanem a hűbériségben eleve meglévő rendi tendenciák fokozott érvényesülése vezet a rendi uralomhoz. A magyar fejlődésben eddig nem állapítottunk meg hűbéri vonásokat, az alakuló serviens-réteg nem volt vazallus; az egyes serviens a királyi família tagjává lett, ennek pedig személyes, tehát (még) nem hűbéri viszony volt az összekapcsolója. Felfoghatnók azonban a változást úgy, hogy a szabályozatlan viszony pontosabb megállapítása a kapcsolat szabványosításához vezet, s éppen az Aranybulla jelzi a személyes viszonynak hűbéribé való fordulását. Kétségtelen, hogy a XIII. században, de azután is jogfejlődésünkben erős hűbéri látszatok érvényesülnek, amelyek különösen három tételben jutnak kifejezésre: a szabad harcosok a király szolgálói, a királyi adomány hűbérbirtok, elvesztésének pedig hűtlenség az alapja. Arra a kérdésre tehát: hűbérese-e a királyi serviensek a XIII. században, a király és a nemes viszonyának, az adományrendszernek és a *nota infidelitatis* intézményének közelebbi megvizsgálása adhat feleletet.

A király és serviens viszonyának továbbra is személyesnek, de szabályozottnak, szerződésen alapuló, ellenszolgáltatással járó és kölcsönös hűséget megkívánó kapcsolatnak kellene lennie ahhoz, hogy hűbérinek mondhassuk. Okleveleink azonban, melyeket Váczy Péter nagy szorgalommal gyűjtött össze, s melyekből Eckhart Ferenc olyan plasztikusan rajzolta meg a koronaeszme vonásait, egyértelműen a mellett szólnak, hogy a nemes hűsége nem a király személyének, hanem méltóságának, tehát a koronának szól. A ko-

¹³⁶ Mitteis, Lehn. 538, 604, 629, Divéky Adorján: Az Aranybulla és a jeruzsálemi királyság alkotmánya. Bp. 1932 (Ért. a tört. tud. k. XXV. 1.) 7. — Az 1267-i oklevél sok hasonlóságot mutat a hűbérek öröklését biztosító kiarsy-i kapitulárával, 877-ből: Cap. 3. Si comes de isto regno obierit, cuius filius nobiscum sit, filius noster cum ceteris fidelibus nostris ordinet de his, qui eidem comiti plus familiares et propinquiores fuerunt, qui cum ministerialibus ipsius comitatus et cum episcopo... ipsum comitatum praevideant, usque dum nobis renuntietur, ut filium illius, qui nobiscum erit, de honoribus illius honoremus. ... Mitteis, Lehn. 171 (200).

ronával szembeni hűség — mint egy 1271-ből származó oklevél talá-
 lóan mondja — a nemességgel járó kötelesség. Az alattvalók — a
 király tisztviselői, sőt még népei is -- nemcsak az uralkodónak, ha-
 nem a koronának is hívei. Hűségüket szolgálatokkal, elsősorban ka-
 tonáskodással mutatják ki, de ezeket a szolgálatoakat is a koronának
 teszik, vagy — más adatok szerint — az országnak. A hivatali, bírói,
 tanuskodási kötelesség is a koronának járó hűségből következik. A
 „nekünk és a királyi koronának” tett szolgálatot találja jutalomra,
 adományra érdemesnek az uralkodó; „a korona hű és tapasztalt szol-
 gáit” tünteti ki vele. Kétségtelen, hogy „a király személye és államfői
 jogai, méltósága, vagyis a korona, szorosan egybefonódnak”.¹³⁷
 Mivel azonban a hűséget és a szolgálatoakat mindig egyúttal a koroná-
 hoz, a királyi méltósághoz is fűzik, nincs módunkban a király és ne-
 mes viszonyát ebben a században hűbéresnek mondani. A nemes
 hűsége, szolgálata közkötelesség, s ő a királynak nemcsak szolgálja,
 hanem alattvalója is; még nevéből is hamar eltűnik a magánuralomra
 utaló *serviens* s helyébe lép a közjogibb *nobilis*. Ilyen köz-
 jogias gondolkodás kezdetei mutatkoznak meg azokban az adatok-
 ban is, amelyek az egyszerű adománybirtokot megkülönböztetik a
 „királyi méltósághoz” tartozóktól, amelyek a „hercegség” jogáról, a
 „báni méltósághoz” tartozó emberekről, „közhivatalokról” vagy
 „közszolgáltatásról” beszélnek.¹³⁸

¹³⁷ 1271: *spondens fidelitatis sue fervorem, qua corone regie ex debito nobilitatis sue tenetur, in facto eodem per evidenciam operum declarare*, HO. V. 43. Több más adattal idézi Váczy, Szimb. 43—4, Eckhart, Szentkorona 45—9; az idézet uo. 49. — Az országnak tett szolgálatra példák már 1207-ből lent 152. jz.; 1228: az aragóniai Simonnak, ... *regi et regno inter alios nostros barones ... perpetuo famulari volenti ...* tett adomány megerősítése, Fejér III/2. 141; 1252: *in armis militaribus nobis et regno nostro servire desiderantibus*, Wenzel VII. 342. — 1250: *cum fideles et expertos corone regiae servitores remunerare teneamur*, Reg. 926. sz.

¹³⁸ 1223: *terciam partem usonum, que capiuntur Geurini in pertinentibus ad comitatum et regiam dignitatem*, Pannh. I. 660, id. Tagányi, Válasz, 516. — 1238, Nagyszombat hospeseiről: *ut ad regiam coronam specialiter pertineant, nec cuiuscunque iurisdictioni donatione vel cuiuscunque translationis modo committantur*, Endlicher 445, id. Eckhart, Szentkorona 54. — 1263, Locsmánd megyéről és Lánzsér váráról: *et ideo semper non tanquam dignitas vel dominium ad proprietatem regiam, sed quasi quedam possessio excaderitialis (!) ad donacionem regiam pertinere dinoscuntur ...* Wenzel VIII. 52, id. Váczy, Szimb. 50 (1). — A hercegségre 1200, Endre dalmát-horvát herceg oklevele: *quum talium hereditates, omni spe sobolis privatorum, ad ius ducatus devolvi debent ...* Wenzel XI. 75. — A bánásra 1217, II. Endre serviensei közé emel egy Egyed nevű embert, ... *qui a primogenitoribus suis ad banatus dignitatem servicio pertinebat ...* Uo. 144. — 1221, II. Endre várföldeket enged át a zágrábi egyház-

A királyi méltóságnak és a királyi személynek járó hűséget ott próbálhatjuk meg elválasztani egymástól, ahol a királyi hercegek vagy ifjabb királyok híveiről van szó. Ezek ugyanis szükségképpen szembekerülnek a koronás királlyal, s valamelyik hűségüket meg kell szegniök. Első pillantásra úgy látszik, hogy a hercegeknek koronázásuk után kiadott oklevelei csak a nekik járó hűséget méltányolják s így maga a király tekinti azonosnak az uralkodó és a trónkövetelő hűségigényét. Így II. Endre több esetben jutalmazza meg olyan híveinek szolgálatát, akik a bátyjától ráért börtönben sem hagyták el, a száműzetésbe követték, dacoltak a király fenyegetésével, sőt harcoltak is ellene. Makár fia Tamás comes adománylevelében azonban azt írja, hogy e híve az ország érdekében dolgozott, mikor őt tüzön-vizen át szolgálta.¹³⁹ Béla ifjabb király egyaránt jutalmazza az atyjának, anyjának és neki magának tett szolgálatokat, vagy megerősíti atyja adományát.¹⁴⁰ Sőt István ifjabb király, amikor 1268-ban több falut adományoz a hozzá mindig hűséges Sándor szörényi bánnak, ki mint „született urának” szolgált neki, a bán hűségével szembeállítja László és Jula testvéreknek hűtlenségét, kiket szülei küldöttek ellene; máskor pedig megnemesíti egyik hívének servienseit, kik uruk várát hűséggel őrizték meg számára — az öreg király ellen! Mégis úgy gondoljuk, hogy ezek és a hasonló adatok nem arra vallanak, mintha a trónörökösök a velük tartó serviensektől vagy nagyuraktól pusztán személyes hűséget vártak volna, hanem arra, hogy mint az Árpádház trónképes férfitagjai, uralkodói jogon követeltek hűséget és szolgálatot mindenkitől a „hűtlen bárók” befoiyása alá került, jogsértő idősebb királlyal szemben. Erre vall, hogy István ifjabb király említett adománylevelében azt tartja Sándor

nak ... eisdem debitis et serviciis, quibus incole earundem terrarum banatu servire tenebantur ... Uo. 161. — Adóbehajtás nomine regio, nomine ducatus, ratione banatus: Eckhart, Adózás 84. — Beregi eskü, 1233, 1: Iudeos, Sarracenos sive Ismaelitas de cetero non preficiemus nostre camere, monete, salibus, collectis vel aliquibus publicis officiis ... 2. Item nec permittemus in toto regno nostro Iudeos, Sarracenos vel Ismaelitas prefici alicui publico officio. Endlicher 436. Persze ez egyházi fogalmazás! — Későbbi 1267: a soluzione ... cuiuslibet alterius publice functionis ... immunes, Wenzel VII. 164.

¹³⁹ 1230: obsequium, quod ... a primevis inventutis sue temporibus ad regni nostri proficuum et honorem exhibuit ... Wenzel XI. 219. — Ezenkívül II. Endre ilyen adományainak példái: 1206, HO. VI. 6; 1211, Zala I. 4; 1212, Fejér III/1. 124; 1212, Sopron I. 7; ezt bőven idézi és magyarázza Váczy, Serviensek 286—7.

¹⁴⁰ 1224: Fejér III/1. 445 és 466. id. Váczy, Serviensek 353, 388; 1230: HO. VII. 19; 1233: ZW. I. 58.

bán főérdemének, hogy őt „koronájába és méltóságába iktatta”, tehát a neki járó királyi méltóság elnyeréséhez segítette.¹⁴¹ Nem szólva arról, hogy a hercegek és hívek viszonyát a familiaritás is színezte, melynek az alattvalói kötelekkel való megbirkózásában a konkrét erőviszonyok döntöttek.

A nemestől, mint a királyi házhoz tartozó alattvalótól kívánt hűség olyan természetes, hogy egészen kivételesek a hűség feltételnek szabó királyi oklevelek. Ilyen IV. Lászlónak az a nyilatkozata, amelyben 1278-ban az ellenfeleivel vívott belháború folyamán István fia István bánt különös kegyelmébe fogadja, országbíróvá és mosoni ispánná teszi, évi ezer márka fizetést ígér neki, minden jószágát visszaadja, s biztosítja, hogy csak bűncselekménye esetén mozdítja el, „ha megőrzi a nekünk és a királyi koronának járó hűséget”. De különösen III. Endre fordul gyakran a hűség biztosításának eszközéhez: hűség és szolgálat feltételével adja Kabold várát Lamperg comesnek, Omodé nádorral, István országbíróval, Demeter tárnokmesterrel és Pál komárom-moson-győri ispánnal pedig valóságos hűbéri szerződésre lép, melyet mindnyájan esküvel erősítenek meg. A pártharcokban hűségére visszatérőket, mint Atyusz comest vagy a Babonicsfiakat tisztviselésekben és kegyében részesíti, elkobzott javukat visszaadja, de azzal a feltétellel, hogy hűségében megmaradnak, sőt másokat is vissza fognak téríteni.¹⁴² Ezek az esetek vilá-

¹⁴¹ 1268: László és Jula ... infideles nostri a parentibus nostris contra nos missi ... Sándor bán pedig ... solita fidelitate ... szolgált és Fekete-halom várában a körülzárt királynak ... nobis genera serviciorum diversa ad nostrum mandatum exhibuit animo ilari et iucundo tanquam domino suo naturali ... végül ... nos statuit nostre corone et honori ... Wenzel VIII. 196—7. — 1268: uo. 200. — 1270: Ponych bán legyőzte ... barones infideles ... restaurando nobis fiduciam de regni gubernaculo et vita conservanda ... Wenzel XII. 7—8. A példákat szaporíthatnók.

¹⁴² 1278: si fidelitatem nobis et corone debitam observabit. HO. VIII. 191, id. Váczy, Szimb. 43 (19), hozzátéve: „Tehát nincs külön hűbér-fidelitátszól szó.” — 1298: si idem comes Lamperg et sui heredes nobis et nostris heredibus vel posteris debitam non servarent fidelitatem, vel suos non impenderent, ut de iure tenentur, famulatus: predictum castrum Kabold ab eodem comite Lamperg vel filiis suis suos et filii nostri liberam habebimus auferendi seu recipiendi facultatem. Fejér, VI/2. 125, id. Eckhart: Alk. fejl. 13. — 1298: III. Endrének Ákos nb. Ernye bán fia István országbíróval, ... fideli et familiari barone nostro ... kötött hűbér szerződéssel alább bővebben foglalkozunk. Most csak annyit, hogy a záradék-ból, mely szerint a szövegben felsorolt bárók ügyelnek egymás hűségére, arra következtethetünk, hogy mindegyikük hasonló szövegű hűségígéretet tett és hasonló oklevelet kapott. HO. VI. 431—4, id. Váczy, Serviensek 282. — É. n. Atyusz comesnek birtokait visszaadja ... quia te a filiis Herrici retrahendo nobis omnem fidelitatem exhibere es paratus, omni di-

gosan mutatják, hogy a hűség magától értetődő velejárója a nemeseknek és külön kikötése, esetleg a birtoklás feltételül szabása csak akkor válik szükségessé, ha pártharcok, belső háborúk megingatják az alattvalókban. Ilyenkor azonban a király már éppen olyan eszközkhöz nyúl, mint az alattvalók hűségéért versengő bármely más *dominus*.

A hűbérviszony tiszta típusának jegyei közül tehát a király és nemes kapcsolatában hiányzik a személyesség, de hiányzik megalapításánál a szerződéses vonás is. A serviensnek az úr házába való felvétele egyoldalú aktus, a patrimonialis uralkodó kegyelmi ténye. A kölcsönös hűség követelményéről ugyancsak nincsen szó; ami ennek hathatós biztosítéka lehetne, az ellenállási jog sem illeti meg a servienseket, csak a *nobilis*-osztályt, de ez sem érvényesül. A hűbérviszony jegyei közül csak egyet találunk meg: a harcosrend különleges szabadságát, társadalmi megbecsülését, ez pedig éppen a *rendivonás* típusunkban. Menjünk most egy lépéssel tovább és nézzük: a hűbérviszony dologi oldalán megvan-e a kapcsolat szolgáltatás és ellenszolgáltatás között, vagyis: *beneficium*-e a királyi adomány?

Itt előljáróban egy alapvető megkülönböztetést kell tennünk. Már említettük, hogy a hűbériség régi felfogása kimerült a „birtok fejében teljesített katonai szolgálat” fogalmában. Hiába fogadták el írónk a külföldi szociológiai irodalomnak azt a korszakos felfedezését, hogy a földadományért teljesített hadi szolgálat még nem hűbériség (Weber), a gondolat továbbra is kísértett és olyan véleményekre vezetett, hogy IV. Béla megpróbálta bevezetni a hűbéri birtoklást, vagy a servienseket hűbéresekké kívánta tenni. Ezzel a megtévesztő régi definícióval immár határozottan le kell számolnunk, s a birtok és szolgálat összefüggését egyszerűen a középkori terménygazdasággal kapcsolatos jelenségnek tartanunk, melynek a hűbériséghez édeskevés köze van. Mert ugyan mi mással fizette volna a középkori uralkodó harcosait és tisztviselőit, mint a föld hozamával? Pénzösszegek kiutalásához akkoriban alig elképzelhetően fejlett államháztartás, kialakult pénzgazdálkodás kellett volna. A hűbéri adománynak

leccione et favore regio prosequi volumus et amplecti... de felhívja, ... quatenus consuetam fidelitatem non desistas nobis opere adimplere, attrahendo tibi omnes cognatos tuos et alios, quos poteris, pro fidelitate, ut premisimus, nobis independenda. Wenzel X. 418—9. —1299: dumtaxat ipsi in ea fidelitate, quam nobis litteris suis mediantibus tenere et observare inviolabiliter se obligarunt finaliter perseverent. — Később csupán a kegyelmező királyi oklevelek szabják feltételnek a hűséget.

tehát nem a földben való jutalmazás a jegye, hanem a szolgáltatás (a birtok) fejében várt ellenszolgáltatás pontos meghatározása, a hűbér szerződés visszterhes jellege. Ahol ez hiányzik, nem indokolt a királyi serviensek birtokának vagy a magyar adományrendszernek hűbéri voltáról beszélni.

Az újabb kutatások világánál még egy tény válik érthetővé. A XIII. század hűbéri képleteit illetően sok fejlődést okozott az, hogy egyes esetekben a király „a föld fejében” kívánt szolgálatot, máskor erről egyáltalán nem tett említést. A szolgálatért jutalmul adott birtok íróinknál közjogias adománynak, a birtok fejében teljesített szolgálat hűbéri servitiumnak számított. Most már tudjuk, hogy a hűbérviszonyban lényeges a személyi és dologi elem okozatos összefüggése, s hogy az eredeti állapot a személyi kapcsolat primátusa, mely csak később fordul át a dologias hűbériséggé. Amikor tehát a *ratione terre* teljesítendő szolgálatok feltűnnek, ez nem a hűbériségnek, hanem a dologiasodásnak kibontakozását jelenti, mely nem-hűbéri kapcsolatoknál is bekövetkezhetik. Minket az ilyen kifejezések csak annyiban érdekelnek, hogy a birtokhoz fűződő szolgálat könnyebben meghatározható, s így a szerződéses jelleg, a *do ut des* kölcsönössége erősebben kidomborodik, tehát a kapcsolat közelebb kerül a hűbérviszonyhoz.

A magyar adományrendszerre nézve is felszámoltnak tekinthető a közjogi tankönyvekben sokáig továbbélő tétel, hogy nálunk a királyi donáció csak érdemek jutalmazása, de szolgálatra nem kötelez. Váczy kimutatta, hogy az adományrendszer feladata kettős: jutalmazni a már megtett szolgálatot, esetleg kárpótolni az elszenvedett veszteségért, és új szolgálatokra buzdítani. Ha azok, akik a közért fáradoznak, jutalmat kapnak, nagyobb erővel szolgálnak, s mások is okulnak a példán, könnyebben vállalkoznak hű szolgálatokra. Így növekszik a király harcosainak, szolgálatra kész híveinek tábora. Számptalan arenga tanúsítja ennek a megállapításnak az igazságát, melyet Eckhart Ferenc klasszikusan foglalt össze: „Az adomány és a hűségfogalom összefonódik: a királynak tartozó hűségből tett szolgálatok fejében kap adományt az alattvaló, az adomány, a föld fejében viszont újabb szolgálatokkal tartozik.”¹⁴³

Sokan összeállították és elemezték azokat a forráshelyeket, ahol az így általában elismert szolgálat királyi serviensekre, nemesekre

¹⁴³ Váczy, Szimb. 33—4, Eckhart, Szentkorona 38—9. (az id.)

nézve is a birtokhoz kapcsolódik.¹⁴⁴ Ha azonban ezeket szigorú kritikával szemléljük, a számbajöhető okleveleket szinte az ujjunkon megolvashatjuk. Ki kell rekeszteniünk mindazokat az adatokat, amelyek határozottan kondicionárius királyi népekre: hadakozókra (exercituales), hadi kontingenst állító polgárookra, vagy királyi prédiálisokra vonatkoznak.¹⁴⁵ Félre kell tenniünk a köztudomás szerint földbirtokhoz mértén katonáskodó lipitói és túróci jobbágyfiúk, valamint a szepesi tizlándzsások adományleveleit.¹⁴⁶ Ugyancsak mellőznünk kell a horvát-szlavón hűbériségnek korán megnyilatkozó formáit, melyek Modrus megyének feltételes eladományozása óta királyi okleveleinkbe is átmentek, akár nagyurakról, akár jobbágyfiúkról vagy prédiálisokról volt szó.¹⁴⁷ Mindezekkel Váczy bőven foglalkozott s jogi szempontból magunk is szemügyre fogjuk venni őket a következő fejezetekben. Ha ezeket helyenként a királyi familiához tartozóknak, vagy servienseknek nevezik is, akkor sem szabad őket másoknak tekintetünk, mint feltételes birtokjoggal rendelkező, partikuláris nemeseknek.¹⁴⁸

¹⁴⁴ Váczy, Serviensek 388, Szimb. 67—8; Eckhart, Alk. fejl. 12—3; Waldapfel, Birtokjogunk 156, 261—4.

¹⁴⁵ A prédiálisokra vonatkozó adatokat ld. Váczy, Serviensek 379—86, a hadakozókról uo. 355, a városi polgárok kontingenseiről uo. 360—1. — Néha az oklevél nem nevezi nevén a prédiálist, de a páncélos vitéz kiállításának kötelezettsége rávall, pl. az 1240-ben Nyitra megyéből ismert két esetben: HO. VII. 26. Wenzel, VII. 105, vagy a Mátyás szepesi prépost fivérének, Andronicusnak Abaúvjármegyében tett adománynál: Wenzel, VII. 480.

¹⁴⁶ A lipitói és túróci jobbágyfiúkra vonatkozó adatokat ld. Váczy, Serviensek 363—71, hozzá Mályusz, Köznemesseg 278—81, a szepesiekre Váczy uo. 371—9. Hasonló jellegű adomány, bár a jobbágyfiú név nincs kitéve, II. Endréé a lipitóm. Magyarfaluról (1230: Reg. 460. sz. közlés), mely a birtok fejében szolgálatra kötelez, vagy IV. Béláé határozatlanabb szavakkal trencsényi várföldekről File bán fiainak (1250: Fejér IV/2. 65), id. Waldapfel, Birtokjogunk 156 (4).

¹⁴⁷ A délvideki adatokat összeszedte Váczy, Serviensek 389 (1), ezek főleg a Frangepánokra vonatkoznak (1193, 1242), de idetartoznak a gorica-i jobbágyfiúk is (1224: Fejér III/1. 446). A délvideki prédiálisok szembeállítására az országos (szlavón) nemesekkel: HO. VII. 139, 172 (1273, 1279). — Le kell mondanunk persze a hamis oklevelek használatáról is, amelyeket különösen Waldapfel kedvel (Birtokjogunk 262—3). Az ott id. hamis 1245-i oklevélen kívül (Wenzel XI. 337) az 1246-ot is hamisnak mutatja a főurak késői *job agiones regni* neve (v. ö. fent 50. jz.) (Reg. 829: gyanus! Wenzel XI. 344.) Hamis a nála Fejér IV/3. 13 és 108 lapokról id. két 1260-i oklevél is: Frangepán II. 409, 418.

¹⁴⁸ Ilyen esetek 1224: a gorica-i szentkirály-jobbágyfiai és utódaik ... de domo et familia nostra de cetero conseantur... Quotiens vero necesse fuerit in exercitu nostro quindecim loricated et centum pedites ver-

A feltételes nemesektől az országosok felé átmenet az a három bolondóci várjobbágy, akiket IV. Béla 1245-ben királyi serviensekké emel, s egyben kötelességükké teszi, hogy a már előbb felmentetteken kívül minden rokonukkal együtt tíz páncélost küldjenek a királyi zászló alá.¹⁴⁹ Tudva azt, hogy a tatárjárás után a király várjobbágyok nemesítésével is erősítette a Vág mentén húzódó védelmi vonalat, valamint azt, hogy a közeli Vágbesztercének még a XIV. század végén is két lándzsával, prédiális módra szolgáltak a Podmaniczky-ősök,¹⁵⁰ a Bolondóc várához tartozó nemesített várjobbágyokat is bizvást tekinthetjük prédiálisoknak; de az országos nemesek libertásával egyezik az a kötelességük, hogy a kiállított kontigensben ők hárman személyesen vegyenek részt. Mert ez volt — tudjuk jól — a királyi serviensek, majd a nemesek megkülönböztető kiváltsága: a királyi zászló alatt, *per se et personaliter* végzett hadiszolgálat.¹⁵¹ Ebben a tekintetben nincsen különbség az intézmény gyermekkorában, 1209-ben a királyi udvarba fogadott Johannes Latinus és az ifjabb királynak Ugocsában megajándékozott, udvarában személyesen szolgáló familiárisa, vagy a tiszamenti Bó adományja fejében teljes számban hadbavonuló Dem-nemzetségbeliek között. Sőt az az 1299-i adat sem lep meg, amely az összes magyar nemeseket földjük után szolgálóknak mondja,¹⁵² mert tudjuk, hogy ennek a

naculos expeditos habebunt... Nevük mégis csak „liberi homines”. Fejér, III/1. 446, id. Váczy, Serviensek 353, 388. — 1248: Pýrin szepesi hospes királyi beleegyezéssel földet vásárol, és ... licet alterius condicionis sit sicut ceteri servientes nostri sui comprovinciales et commetanei, pretextu eiusdem terre nobis in armis servire tenebitur... mint jogelődei HO. VIII. 53, id. Váczy, Serviensek 376, 388 (2), Waldapfel, Birtokjogunk 263—4. — 1279: eosdem nobiles nostros prediales et jobagiones castris... a iudicatu comitis de Ryuche... tamquam veros et naturales servientes nostros regales ultra Drawam constitutos, iuxta libertatem eorundem nobilium duximus eximendos. HO. VII. 172, id. Váczy, Serviensek 334—5 (3).

¹⁴⁹ ... ipsi unacum aliis cognatis eorundem a servitio castris exemptis in exercitu nostro sub vexillo regio cum decem loricis nobis servire teneantur, hoc expresso, quod quilibet prenominatorum trium hominum (nobilitium?) per se in singulis loricis ministrabit... Iványi Béla: Eperjes sz. kir. város levéltára (Szeged 1931) 9. nyomán id. Mályusz, Köznemesség 296—7, s a per se kifejezést úgy értelmezi, hogy az illetők saját erejükből fegyverkeztek fel.

¹⁵⁰ Podmaniczky I. k. XVI—XVII, XXIX—XXX, 3.

¹⁵¹ Deér, Zsigmond 1—5, a kifejezés IV. Béla é. n. okleveléből, Fejér IV/3, 547, id. Váczy, Serviensek 359.

¹⁵² 1204: tam ipse quam ipsius heredes in aula regia liberam habeant conservandi facultatem... s nem adóznak, ... nisi in armis militaribus, in quibus nobis et regno tali libertate donati servire tenentur. ZW. I. 7, id. Váczy, Serviensek 352, Waldapfel, Birtokjogunk 261 (2). — 1230: Volu-

szolgálatnak mértéke nem volt meghatározva, hanem a nemes, előbb mint a királyi familia harcos tagja, utóbb mint a hadakozó rend kiváltságainak részese, személyesen volt köteles katonáskodni. A változás csak annyi, hogy 1230 óta kezd reá is kiterjedni az eddig személyes, de nem szerződéses függési viszonyok¹⁵³ eldologiasodása s így földadománya, melyet eddig is követett szolgálat, mint ennek c k a kezd szerepelni.¹⁵⁴ Ettől kezdve valóban áll az, hogy „a nemes földje fejében a koronának meg nem határozott mértékű szolgálattal tartozott”;¹⁵⁵ ez a határozatlanság, az egész egyéniség igénybevétele tette szolgálatát nemesivé, a korona és ország határozott és következetes említése pedig mindinkább közjogivá.¹⁵⁶

Tudjuk, hogy a hűbértartó adományozása után is az úr tulajdonában maradt és a használat a szolgálat teljesítésétől függően illette meg a vazallust. Minél jobban enyhül tehát a szolgálat, s minél szabadabb a birtokkal való rendelkezés, annál jobban távolodik egy

mus eciam quod singulariter serviat super terra sua nostre curie, et comes de Ugacha eum in aliquo molestare non presumpmat. HO. VII. 19, id. Váczy, Serviensek 388 (2), helyesen mondván kir. familiárisnak. — 1257: adiicientes, ut ratione eiusdem terre, quotquot sunt, ad nostrum exercitum decenter armati debeant proficisci. Fejér IV/2. 425, id. Eckhart, Alk. fejl. 12—3, Waldapfel, Birtokjogunk 156 (4), Váczy, Szimb. 68. és Serviensek 381 (2), ahol kir. prédiálisoknak mondja őket. Ő figyelmeztet, hogy 1279-ben már *nobiles de Bew.* Fejér V/2. 552, Váczy, Szimb. 68. — 1261: *Semptey comitatus adományánál... ipse tamen et ipsius heredes... nobis et nostris heredibus, sicut ceteri regni nostri nobiles, debita fidelitate exhibere servicia teneantur*, Wenzel III. 1. — 1299: Zeek szépesi várföld adományánál... *prefatus J. ad exercitum nostrum ratione prefate terre venire teneatur, sicut ceteri nobiles in regno Hungarie existentes*, Wenzel XII. 634, id. Waldapfel, Birtokjogunk 262, Váczy, Szimb. 56—7. Szerinte a szemlélet köti a nemes servitiumát a birtokhoz, hűbértartást csinál a nemesből, holott a szolgálat a birtok fejében járt, de meg nem határozott mértékben. — A valódi oklevél felhasználásával készült, 1254-re hamisított nemeslevél is a királyi zászló alatti hadakozást teszi két erdélyi nemes köteletségévé: Reg. 1026. sz.

¹⁵³ Eckhart, Jogtört. 292.

¹⁵⁴ 1230: *liptói adományosok... super eadem dicta terra servire teneantur et corone subiaceant regie maiestatis*, Reg. 460. sz. (közlés). — 1230: *Farkas... singulariter serviat super terra sua nostre curie*, HO. VII. 19. — 1242: *ratione terre... que Wynadol vocatur... cum tribus militibus armatis decenter et honeste nobis servire teneantur...* HO. VIII. 40. — 1248: *pretextu eiusdem terre*, fent 148 jz. — 1252: *pro tribus aratris de ea serviret, et quod ratione eiusdem terre nobis teneatur ad exercitum proficisci...* Wenzel VII. 432. — 1257, 1299: fent 152. jz. — Sajátos eset IV. Bélának egy 1255-ben a körmendi torony fenntartásának és védelmének feltételével tett adománya. Reg. 1041. sz.

¹⁵⁵ Eckhart, Szentkorona 51.

¹⁵⁶ Uo. 46—7, v. ö. 1230, fent 154. jz.

adott intézmény a beneficium tiszta típusától. A servienseknél mindkét tendenciát megtaláljuk. A szolgálat, elsősorban a katonáskodás korlátozását már az Aranybullák tartalmazzák, bár a dologias fel fogás már 1231-ben megjelenik: a „nagy” adományok birtokosai a határon kívül is hadkötelesek.¹⁵⁷ Persze nem akarjuk feltételezni, hogy a szabadságlevelek rendelkezései azonnal átmentek a gyakorlatba, s adataink valóban azt bizonyítják, hogy a király továbbra is rendelkezett a serviens életével és vérével. A nemesség mégis mindinkább kihúzta magát a katonai szolgálat alól,¹⁵⁸ s így birtokát egyre inkább *alodium*-jellegűvé tette. Még inkább ebbe az irányba terelte a fejlődést az imént részletesen tárgyalt törekvés is, amely az 1222:4. cikket és követőit létrehozta. Ez maga „a nemzetségi öröklés elismerése az adománybirtokban is”,¹⁵⁹ s ha nem is érvényesül rögtön, a szabad rendelkezés engedélye egyre több oklevélben jelenik meg, míg a század közepétől — jellemzően — már azt emelik ki az adománylevelek, ha a jószágot nem szabad elidegeníteni. A nemzetség javára érvényesülő rendelkezési jog érvényesülésével eltűnik a gyakorlatból a régen olyan gyakori királyi *consensus* is, amely természetesen nem hűbéri, hanem patrimonialis vonás volt, s a király legfőbb földesuraságából következett.¹⁶⁰

A birtok felszabadítására irányuló sikeres törekvés hatására a XIV. században már nem tettek különbséget ősi jószág és adománybirtok között. A nemzetségi, családi összetartozásnak már nem elsősorban a közös leszármazás, hanem a birtok lett a forrása.¹⁶¹ Hogy a magyar nemesi birtoknak *alodium*-szerű, a külföldi hűbérjogtól eltérő természetét mennyire felismerte az egykorú köz tudat is, hogy az a néhány különleges eset a bizonyíték, amelyben a király idegeneknek hűbérjogon tett adományt Magyarországon. IV. Lászlótól maradt fenn néhány ilyen oklevél, melyet Rudolf német császár közbenjárására az ő híveinek adott. Ezekből világosan kitűnik, hogy az ilyen adományt hűségigéret előzte meg, hűbéri kötelezettség járt vele, a birtok csak hűbéri jogcímen, használatra került az adományos kezébe, s a kivételes intézkedés mintája az a viszony

157 1231: 15. tc.: quibus amplas concessimus possessiones

158 Deér, Zsigmond 6—9.

159 Eckhart, Jogtört. 292.

160 A fejlődést helyesen rajzolja meg Waldapfel, Birtokjogunk 149—53.

161 Eckhart, Jogtört. 294—5.

volt, amelyben az adományos más, osztrák uraival szemben állott.¹⁶² Az ilyen „német jogon” tett donáció tehát idegen elem volt a magyar jogterületen, s éppen úgy kívül esik a magyar hűbériség történetén, mint István ifjabb királynak Stájerben tett hűbéri adományai.¹⁶³

A harmadik, látszatra hűbéri intézmény a XIII. században alakuló nemesi jogban a fej- és jószágvesztéssel járó *nota infidelitatis*, középkori büntetőjogunk legtágabb kategóriája. Megismeréséhez nem haszontalan egy pillantást vetni arra a jogterületre, honnan a nyugat-európai államok büntetőjogában nagy szerephez jutott *infidelitas* kiindult: a frank birodalomra. A frank jogban nehéz elválasztani a hűbérvesztést a konfiskációtól, mely ugyancsak királyi juttatásból származó jószágok közjogi elvétele. A konfiskáció, mint erősebb, a római jog befolyása alatt felszívta a gyengébbet, a királyi vazallus jószágvesztését. A hűtlenségből fejlesztette ki a királyság a kegyvesztés gazdag lehetőségeit, a fej- és jószágvesztéstől le a pénzbüntetésig. A hűbérjogi *infidelitas*-ra tehát rátelepedett a közjogi fogalom, s az csak a Karoling-birodalom hanyatlásával lett ismét szabaddá. A kegyvesztés személyi tekintetben kiterjedt más seniorok hűbéreseire is, tárgyi tekintetben pedig a hűséggel semmiféle kapcsolatban nem álló cselekményeket is magába foglalt úgy, hogy a békeszegéssel lett egyértelmű. Nagy Károly kapituláréja szerint pl. a rabló rejtegetőjét mint *latro et infidelis*-t kell elítélni, „quia qui latro est, infidelis est noster et Francorum et qui illum suscipit, similis est illi”. A frank birodalom hanyatlása után Normandiában a régi hűtlenségnek megfelelő *felonia* a büntetőjog központi fogalmává lett. Angliában hasonló fejlődésen ment át a még hódítás-előtti kísérettag hűségsgzegése, amelynek fejvesztési szankciója az egyedüli meg nem váltható büntetés volt; a hűbér csak a szokásos kihágásoknál háramlott az úrra, (*felony*), súlyos bűncselekményeknél pedig a királyra (*treason*). Németországban Barbarossa Frigyes a békeszegőktől elkobzott jószágokat birodalmi hűbérekké kívánta tenni (1152), de ez sohasem érvényesült, mert a

¹⁶² 1277: sub obligamine feudali, Fejér V/2. 406. — 1278: ad spon-siones fidelitatis et fidem eiusdem Ottonis... (elődjének in usum bírt javait) secundum ius theotonicum, et secundum quod per alios dominos in Austria aliis bonis est infeudatus, predicta bona seu redditus titulo contulimus feudali. Fejér VII/2. 68. — Mindkettőre hiv. Váczy, Szimb. 67.

¹⁶³ 1259: sibi in feudum et in perpetuum contulimus pleno iure et in filios filiorum. Wenzel II. 317.

súlyos büntett miatt *Reichsacht* alá esett vazallus hűbére urára szállt vissza, a király csak saját jószágát vehette el.¹⁶⁴

A magyar „hűtlenséget”, amelynek bélyege a legsúlyosabb megtorlást jelenti, az alattvalói hűséggel kapcsolatban Váczy Péter vizsgálta meg, figyelemmel szellemi hátterére is. A hűség ereje, foka az alattvalók egyénisége szerint változik; csak az alsó határ van meg szabva, s aki ezen alul marad, hűtlenségbe esik. Akár bűncselekményt követ el a *fidelis*, akár az ellenséghez pártol, hűtlenségbe esik, mire a király kizárja a kegyelméből, a megtértet pedig visszafogadja. Hogy a hűtlenség az alattvalói *fidelitas* megsértését jelenti, tehát éppen olyan közjogi jellegű, mint a hűség, azt a koronaszme megjelenése mutatja. Aki a király és az ország érdekei ellen vét, a korona hívéből „a korona hűtlenévé” válik.¹⁶⁵ De közjoginak tüntetik fel a notát azok a cselekmények is, amelyekre — az Aranybullában való megjelenése óta — a szót alkalmazzák. Párniczky így állította össze a XIII. századi eseteket: a király személye, az ország épsége és biztonsága elleni cselekmények, mint idegen haderő behozása, gyújtogatás, pusztítás, királyi oklevelek vagy pénz hamisítása, ellenszegülés a királynak.¹⁶⁶ Ezek szemmel láthatóan nem a hűbérvesztésnek az első fejezetben tárgyalt esetei, melyek között elsősorban az úrral való szembeszállás, szolgálatmuiasztás, a hűbérbirtok rongálása szerepelnek, hanem a nyugati párhuzamoknak megfelelően *közbűncselekmények*, amelyekért a már Szent Istvánnal kezdődő közbüntetőjog szellemében *vagyonkobzás* jár.¹⁶⁷

A jószágvesztés hűbéri jellegét bizonyítaná az a körülmény, ha a tettes csak a *dományos* birtokát veszítené el. Kimutatták azonban, hogy a nota következtében kiszabott elkobzás az alattvaló

¹⁶⁴ Brunner, Heinrich: *Abspaltungen der Friedlosigkeit* (Forschungen 444. sk.), az id. 466 (Cap. I. 156, 2. c.); Brunner—Schwerin: DRG. (IV. fejj. 2. jz.) II. 73. 884; Mitteis, Lehnrr. 97, 147, 153, 353, 358, Staat 285, 379. — A frank birodalom „elszakadott német részeiből” származtatja a notát, bár hűbéri intézményként Csemegi Károly: *Az egyházi holtkéz a magyar törvények szerint*, Budapest, 1897 (MJE. XIV. 1.).

¹⁶⁵ Váczy, Szimb. 44; Eckhart, Szentkorona 45; Párniczky Mihály: *A magyar ius regium az Árpád-házi királyok korában*, Budapest 1940 (Az Illés—Szem. kiadv. 6.) 41.

¹⁶⁶ Uo. 40, 55. Párniczky szerint tehát a nota kialakulásának idején a „*fidelitas* hazafiúi érdemekkel bebizonyított hűséget, az *infidelitas* pedig az ország épsége, biztonsága elleni bűncselekményekkel tanúsított államellenességet, vagy a közbiztonságot súlyosan fenyegető, közfelháborodást keltő bűncselekményekkel tanúsított társadalomellenességet jelentett.” Uo. 42.

¹⁶⁷ Erre Bónis, Szent István 30.

minden jószágára kiterjedt, s csak egészen szórványos esetekben vesztí a hűtelen csak adománybirtokát. Természetesen megvan a hűbéreinek nevezhető jószágvesztés a prédiális jogban.¹⁶⁸ Azok az esetek, amelyeket a donációs birtok elvesztésére fel szoktak hozni, vagy a hűségnek — fent említett — felbontó feltételével vannak kapcsolatban, s így egészen kivételesek, vagy azzal magyarázhatók, hogy az oklevél kiállítójának (pl. a királynőnek) nincsen joga a királyhoz hasonlóan minden jószágot elkobozni, csak saját adományait veheti vissza.¹⁶⁹ A hűbériségre emlékeztető vonás csak egy van a notában: a neve. Mivel az oklevelek felfogása szerint a hűtelen a király háza ellen kel fel,¹⁷⁰ feltehetjük, hogy a nota infidelitatis eredetileg a legfőbb úrhoz hűtlenné vált famíliatagot bélyegezte meg, s így a benne kifejezett „hűtlenség” a személyes kapcsolatot sértette.

A király és a XIII. századi serviens viszonyának áttekintéséből tehát az a tanulság származik, hogy olyan hűbériség, amelynek csúcsán az uralkodó áll, Magyarországon még a rendek kialakulásának, kezdeti gyöngeségének idején sem valósult meg. Ha király és nemes kapcsolatát mindenáron hűbéreinek, a rendszert hűbériségnek kívánók nevezni, ez csak olyan lehetne, mint a lengyel: hűbériség vazallitás és beneficium nélkül!¹⁷¹ Ezt a fogalmak teljes kicsavarása nélkül nem tehetnék meg. Úgy véljük, hogy a lezajlott folyamatot az alkotmánytörténet szemszögéből így jellemezhetjük a legjobban: a serviensek ki akarnak válni a királyi famíliából, ennek során fennáll az a lehetőség, hogy hűbéresek legyenek belőlük, de közös kiváltságaiknak és közös érdekeiknek hatására a renddé alakulás útján indulnak meg, s így királyi szolgákból országos nemesekké emelkednek.

Az Aranybullában már előttünk állanak a serviens-réteg külön jogai: királyi iurisdictiono, személyes szabadság, bizonyos pénzügyi és hadi szolgáltatásoktól való mentesség, szabad tulajdon. A Bulla így a serviensek rendi kartája lehetne, ha ez a társadalmi cso-

¹⁶⁸ Váczy, Szimb. 69.

¹⁶⁹ Az előbbire 1298, fent 142. jz. — Az utóbbira 1288: Erzsébet regina maior oklevele, miszerint Buzád nb. Jakabot ellenségei, egyes bárók azzal vádolták, ... non debita fidelitate nobis et filio nostro domino regi ... servivisse, nos ... totam collacionem nostram ... ab eodem revocaveramus et receperamus, Wenzel IV. 312. id. Eckhart, Allk. fejl. 13 (27).

¹⁷⁰ Váczy, Szimb. 44.

¹⁷¹ Hintze 92.

port akkori kiterjedésében fennmaradt volna. Tudjuk azonban, hogy a királyi szolgák a várjobbágyokat és más feltörekvő rétegeket magukba olvasztva, köznemességgé alakultak. Az Aranybulla tehát még nem lehet a nemesi rend jogainak írásba foglalása,¹⁷² mert ilyen rend még nem létezik; de hogy mennyire előkészíti a talajt a későbbi kialakulás számára, azt a Hármaskönyv Primaie nonusával való összevetése mutatja. Nem azért nem lett rend alapszabályává, mert nem volt jogilag megfelelő, hanem azért, mert e rend társadalmi téren még nem született meg.

Ez az esemény nem késett sokáig. A serviensek feltűnésének esetlegességét mutatja, hogy az 1231-i megújításban már rendkívül ritkán fordul elő a nevük, sőt ez a minden bizonnyal papi fogalmazású karta naív idealizmusában egy a középkorban szokatlanul megcsorbított *potestas* és egy mindenkire érvényes, túlságosan megnövekedett *libertas* létrehozására törekszik.¹⁷³ De elmúlik egy emberöltő és 1267-ben már országgyűlésen alkotnak törvényt a „nemesek, akiket királyi servienseknek hívnak”, hogy az 1290-es években még jobban megmutassák erejüket.

Az egységes nemesi rendnek még *forma* kellett; a királyi serviensek a vidéki centrumokban gyűjtötték erőt. Köztudomású, hogy a nemesi vármegye volt az a gócpont, ahol az egyes vidékek nemesi csoportjai találkoztak és politikai gyakorlatot szereztek. Lehet, hogy — mint Mályusz Elemér írja — a *nobilis* szónak a XIII. század közepén nehéz fegyverzetű, páncélos katona (lovag) volt az értelme, s a királyságnak ilyen fegyveresek toborzására irányuló törekvése egyesítette nemesi renddé a vitézek csoportjait, főként a királyi servienseket és várjobbágyokat. De a páncélos fegyverzet és a *nobilis* név nem volt elegendő: azonos életfelfogásra is volt szükség, mely a különböző csoportokat összeforrasza. Ez a felfogás a nemesi megyék életében nyilatkozott meg: a serviensek megszerezték a királytól a bíraskodás jogát, majd bevonták bírói működésükbe a hanyatló királyi megyék ispánjait is. A hasonló úton haladó s ugyancsak az ispán alatt szervezkedő várjobbágyok azután a serviensekével elvegyülten fekvő birtokaik révén hamarosan össze-

¹⁷² Váczy, Serviensek 414.

¹⁷³ Ld. 2. cikkét a szegények panaszairól; 4. cikkében senkit sem enged elfogni ítélet nélkül; adót senki sem fizet a 6. cikk szerint; a 9. cikkben az erőszakos megszálló nagyurat három paraszt esküje győzi le stb.; a 14. cikk az „*innocens popellus*” védelmezője. Ld. Bartoniek, Szociális problémák (fent 34. jz.), 52. E decretum külön tanulmányt érdemelne.

olvadtak ezekkel. A folyamat a XIII. század utolsó negyedében zajlott le.¹⁷⁴

Ezzel az eddig különálló rétegek társadalomtörténeti szempontból renddé kovácsolódtak. „Ezzé forrasztották őket össze az egyező gazdasági alapokon életük külsőségei, az azonos életesmény, amely szemük előtt lebeg, az összetartozás tudata, az érzés, hogy oly közösség részeseivé lettek, amely önmagát kormányozza. Ugyanez a rendi jelleg nyilvánult meg az eredményben, oly bíróság kialakításában, amely az ő jogelveik szerint intézte el ügyeiket s a jóról megrosszról alkotott felfogásukat az élet ezernyi ezer vonatkozásában napról napra kifejezésre juttatta.”¹⁷⁵ E jellemző sorokhoz hozzá kell tennünk, hogy a század végére kialakuló nemességet három tényező minősíti renddé. Első a szolgáló népek fölötti hatalom, az úri hatalmak kisajátítása által biztosított „úri existencia”, tehát a birtokos ember életmódja, mely a szerényebb lovagi felszereléssel történő hadbavonulást is lehetővé teszi, s így a kismemeseket a nagyurakhoz közelíti. Második a közös hivatás, a katonáskodás minden feltétel, minden szoros kötelezettség nélkül, a király zászlaja alatt; ez csak most válik a harcosrendet a többiektől megkülönböztető jeggyé, amikor minden szabad harcos a nemesség kötelékében egyesül, bár a kiégésülés folyamata még századokig eltart. Kapcsolatos ezzel a születés, mely a nemes atyától származott gyermekeket, sőt a rendelkezési jog biztosítása révén rokonait is a nemesség körébe emeli. Harmadik jegy végül az adománybirtok s a jobbágyok fölötti uralom, tehát anyagi javak és esélyek monopolizálása, amely arra a Werbőczy korában már természetes tételre vezet, hogy a nemesség megszervezésének legfőbb módja a királyi adomány. Ennek kialakulására még bővebben kitérünk az utolsó fejezetben; most elég legyen annyi, hogy a nemességet társadalmi értelemben renddé tevő jegyek nem egyszerre, máról-holnapra jelentek meg, hanem hosszú fejlődés eredményeként, s így a nemesi rend kialakulását is csak nagy vonásaiban ismerhetjük fel már a XIII. század végén.¹⁷⁶

A nyugati rendiség kialakulásának, a rendi alkotmányt megelőző lépéseknek a nemesi rend fejlődésmenete jobban megfelelt, mint a papi rendé. A papságnak nem volt szüksége korporációkra, s bár az egyháziaknak megvoltak a maguk testületei (káptalanok, konventek),

¹⁷⁴ Mályusz, Köznemesség, kül. 283, 296, 409 sk. 417, 423, 427. — Bár nem mindenütt egyformán, ld. Fekete Nagy, Nemesség I. részét.

¹⁷⁵ Mályusz, Köznemesség 429.

¹⁷⁶ Uo. 427—8.

ezeknek semmi szerep nem jutott a külön privilégiumok kivívásában; ezeket a kívülről jött hatalmi és szellemi támogatás szerezte meg. A főúri osztályt a királyság életében kezdettől fogva elfoglalt kiemelkedő hatalmi helyzete indította meg a renddé alakulás útján. A köznemességnek ilyen pártfogyója, vagy ilyen befolyása nem volt, s a főnemesség nem emelhetette magával a rendi létezés magasabb síkjára, mint a főpapok a többi klérikus. Az Aranybulla kiharcolásában is inkább a serviensek tömegét és súlyát használta ki, mintsem segítette őket. Ezért a harcos réteg maga kereste és találta meg érvényesülésének útját, s a régi királyi megyékhez kapcsolódva megalkotta a nyugati rendi fejlődésben ismert testületeket. Csakhogy nálunk e testületek, e nemesi *universitates* a hasonló társadalmi helyzet folytán mind azonos irányban fejlődtek¹⁷⁷ s így külön kartákra nem volt szükségük.

Az állam szimbolumainak egyike tanulságosan szemlélteti, hogy e testületekben már nem partikuláris érdek, hanem országos szempontok nyilatkoztak meg s így a XIII. század koraérett rendisége egyenesen haladt a rendi *regnum* felé. A megyék igen hamar egységnek érezték magukat s ezzel a *haza* fogalmát is új értelemmel töltötték meg. Deér József fűzött elemzéssel mutatta ki, hogy 1270-től kezdve az oklevelekben megejelenik „a szülőháza édessége”, a „hon védelme” s a királynak és koronának tett szolgálat mellett (bár nem előzmény nélkül, tudjuk) az „országoknak” teljesített szolgálat is. „A formulában a *patria* és a *natio* a *regnum* helyébe kerül, jeléül annak, hogy a ‚királyság’ halavány közjogi tartalma a ‚haza’ és ‚nemzet’ fogalmaival telítődött.”¹⁷⁸ Helyesen látja Deér az új terminológia társadalmi hátterét a XIII. század mozgalmában. A közösségérzés (láttuk: a királyi familiáé) felbomlott és új közösség alakult ki, melyet a megyei nemesség *communitas*-ai és *generalis congregatio*-i hordoznak. Ez az új közösség felelősnek érzi magát a királyért, az államért, sőt az ország területi épségéért is; az eddigi dinasztikus háborúk így a népek egymás elleni küzdelmeivé válnak.¹⁷⁹

Az új társadalom immár függetlenül a király személyétől, pontosabban: teljesen kiszakadt a királyi familiából. De ez nem volna

¹⁷⁷ Uo. 411.

¹⁷⁸ Közösségérzés 101 sk, az id. 163. Bár a „haza védelmét” már az 1231: 15. tc. említi, az országnak tett szolgálat korábbi példáit pedig ld. a 137. jegyzetben.

¹⁷⁹ Közösségérzés 108 sk.

lehetséges írásban rögzített jogok nélkül; tehát amikor a fejlődés a rendiség felé halad, egyben új közösségérzést is hoz létre. „Rendiség és nacionalizmus korrelatív történeti életformáknak bizonyulnak... A rendi törekvés a nemzeti törekvéssel azonosul, a nemzet egy a nemesi communitással.”¹⁸⁰ Ennek az új közösségnek elmélete is támad: a Gesta XIII. századi folytatója, majd Kézai Simon mester elterjeszti Magyarországon a nyugati állambölcselet népfel-ségi gondolatait. A kor politikai mozgalmainak megfelelő államfor-mát (milyen általános emberi gyengeség ez!) úgy tünteti fel, mint ósit és sajtósan magyart. Míg Anonymusnál a vezér adományozott földet a törzseknek és nemzetségeknek, Kézainál ezek maguk válasz-tanak szállást. „Árpád vezér kegyét” az új történet szemléletben a c o m m u n i t a s hatalma és felsége pótolja; ez a közösség immár felelősségre vonja a vezéreket és bírakat, hadbahívó parancsot ad ki, s az engedetleneket halállal vagy szolgasággal sújtja. Ezzel megjele-nik a Werbőczy-féle nemesi eredetmítosz is: a magyarság volta-képpen azonos a nemességgel, s aki nem nemes, az csak saját hibá-jából, bűncelekmény révén esett ki a nemzeti kötelékből.¹⁸¹

A néhány évtized alatt kifejlődött nemesi testületekben tehát megvolt a közösségérzés, mely jogi szempontból is országos rend kialakulására vezethetett. S ez a közösség látható alakot is nyert a század végén megjelenő o r s z á g g y ű l é s e k b e n. Nagyon ér-dekes, hogy amint a királyi familia egy rétegének megnyílik az útja a renddé alakulásra, hamarosan kifejleszti a maga önálló képvi-seleti szervét is. A gregoriánus politika első sikerei meghozzák Kálmán alatt a papi rend első külön zsinatait, Esztergomban. A főnemesség XII. századi önállósulásával párhuzamosan egyre nagyobb befolyásra tesz szert a királyi tanács. Végül a köznemesség renddé válásával egyidőben megjelenik a törvénynapból fejlődött országgyűlés is. Még el sem felejtették a „királyi szolgák” nevét s már rendként lépnek föl, hogy kiváltságokat szerezzenek az uralkodótól. 1267-ből adatunk van rá, hogy „universi nobiles regni nostri seu servientes regales” Esztergomban általános gyűlést tartottak¹⁸² és ugyanebben az évben kelt IV. Béla és fiainak kiváltságlevele, melyet harmadik Aranybullának is szoktak nevezni, ugyancsak „nobiles regni Ungarie

¹⁸⁰ Uo. 110—1.

¹⁸¹ Váczy Péter: A népfeliség eszméjének magyar hirdetője a XIII. században: Kézai Simon mester. Károlyi Árpád-Emlékkönyv, (Budapest 1933) 546—65; Szimb. 55; Deér, Közösségérzés 111, Magyarság 232 sk.

¹⁸² HO. VIII. 109, id. Eckhart, Diète 215, Váczy, Szimb. 13.

universi qui servientes regales dicuntur” kérése alapján. A két megnyilatkozás között alighanem szoros összefüggés van, s ez esetben 1267-ben jött létre az első országgyűlési decretum.

Ha már 1267-ben congregatio generalis-nak vallja magát és kiváltságokat erősített meg a gyűlés, 1279-ben résztvesz a kúntörvény megalkotásában¹⁸³ s 1290-ben már országos érdekű ügyeket is szabályoz, sőt minden évben össze akar jönni, mint a törvényt napok.¹⁸⁴ De míg ebben az évben együtt tanácskoznak a kőronázásra összegyűlt érsekek, püspökök, bárók, előkelők és „az ország összes nemesei”, 1298-ban már a bajok orvoslására törekvő főpapok, egyházi férfiak, nemesek és szászok kizárják maguk közül a bárókat, s ezt régi szokásnak mondják. A bárók viszont a királlyal együtt tekintélyüket és beleegyezésüket adják a tárgyalásokhoz, majd a 44. cikk szerint pecsétjüket is ráfüggeszti a szokatlan kiadványra.¹⁸⁵ Közismert tények ezek, itt azonban új jelentőséget kapnak. A testületek szervezkedéséből kialakuló közösség már nemcsak a nemeseket akarja képviselni, hanem az egész országot, mint a királyi tanács a XII. században. Ki vonná kétségbe, hogy ez az igény jelenik meg a decretum záradékában, mely szerint a király és az országlakosok státusának annyira üdvös határozatok a tisztelendő atyáktól és „egész Magyarország lakosaitól” származtak!¹⁸⁶ Itt áll előttünk a rendi gyűlés, mely a rendi „ország” nevében lép fel — mielőtt a magyar rendek mind kialakultak volna!

A XIII. század végének sokszor nehezen érthető folyamatai azt példázzák, hogy egyes nyugati államok fejlődését nem szabad ráerőszakolnunk a magyar adatokra. Látjuk a nemesi rend csíráját, a servienseket, akik először megkapják azt az okmányt, ami majd rendi kartájukká lesz, azután meglepő gyorsasággal fejlesztik ki vidéki testületeiket, majd eltűnnek a politikai élet porondjáról! E hirtelen változásnak nemcsak az Árpádház kihalása s egy új dinasztia trónralépése volt az oka; inkább azt kell gondolnunk, hogy az 1298-i

¹⁸³ Marczali 178 sk; bár ennek hitele kérdéses: Kring. Kunok 7—8, 49 (2).

¹⁸⁴ Eckhart, Diète 215. — 1286-ból ismertet egy országgyűlést Holub, Századok 1935, 193 (2).

¹⁸⁵ Eckhart uo. A székelyek részvételéről (?) Hóman, Munkái I. 145.

¹⁸⁶ 44. cikk: Et quia saluberrima statuta regio honori et statui regnicolarum magno remedio proficiencia. a predicis venerabilibus patribus et ab incolis tocius regni Hungarie de legali consensu domini regis et baronum processerunt...

eseményekbe idegen érdekből vonták be a nemességet, mint 1222-ben is történt, s testületeit még nem fejlesztette ki annyira, hogy azok a politikai hatalom elérését lehetővé tették volna számára. Így történhetett, hogy a XIV—XV. században a rendiséggel ellentétes irányú erők érvényesültek, s a XIII. században megjelenő magyar rendek csak hosszú emberöltők után fejleszthették ki a rendi államot. Nem szabad mindezekből azt a következtetést levonnunk, hogy mivel a magyar fejlődés mindig a nyugati után járt, a Nyugaton kialakuló rendiséggel egyidőben nálunk még csak a hűbéri kor létezhetett.¹⁸⁷ Tényekre csak tényekből szabad következtetnünk, s ha a XIII. századi magyar írásminták szinte hajszállra megegyeznek a francia és az északi oklevelekkel,¹⁸⁸ azt sem kell hihetetlennek tartanunk, hogy a magyar alkotmány fejlődésében éppen úgy koraérett rendiség figyelhető meg a XIII. század végén, mint a németében, s a rendi gyűlés nálunk éppen úgy eltűnik a XIV. században, mint amott.¹⁸⁹

E fejlemények további tanulsága, hogy jogi formulázás önmagában nem elegendő társadalmi kialakulás nélkül. A jognak igen nagy hatása van az életre, s társadalomformáló szerep is juthat neki; csak hogy akkor hatékonyak kell lennie, érvényesülését megfelelő eszközökkel kell biztosítani. A XIII. század jogszabályaiban éppen ez hiányzott: az érvényesülés biztosítása, a szankció. Hogy a fejlődés úgy folyt le, ahogyan ma ismerjük, s nem a hirtelen megindult rendi átalakulás irányában, azt jogi síkon elsősorban a szankció létovaságának, bizonytalanságának tulajdoníthatjuk. Ezért befejezésül azt a kérdést kell még megvizsgálnunk: milyen módokon iparkodtak a királyi familiából kiszakadt rendek külön jogaikat biztosítani, s milyen sikerrel? Ez a probléma elvezet majd ahhoz a végponthoz is, amelybe a külön rendnek indult főnemesi osztály és a harcosrend zömét tevő köznemesség fejlődése összetorkollott: az 1351-i egységes nemesség kijelentéséhez, az egységes nemesi rend kartájának biztosításához.

¹⁸⁷ Mályusz, *Patrim.* 48—9.

¹⁸⁸ Hajnal, Stephan: *Vergleichende Schriftproben zur Entwicklung und Verbreitung der Schrift im 12—13. Jahrhundert.* Budapest—Leipzig—Milano, 1943.

¹⁸⁹ Ld. I. fej. a 104—5. jegyzetnél.

4. A rendi kiváltságok biztosítékai

A jogcselekmények tartós érvényét a királyság első éveitől kezdve mágikus-vallásos eszközzel: az átokkal próbálták biztosítani. Hiszen a feledés ellen megvédte az aktusokat maga az írás, de a rosszakaratú emberek ellen nem. Ezért már az első szent király (valódi és hamis) okleveleiben az *anathema* változatos alakjaival találkozunk. Az interpolált pannonhalmi alapítólevélben pl. a király az utolsó ítélet napjára Isten elé idézi a rendelkezéseit megsértő veszprémi püspököt, majd az apátság háborgatóit száz font arany pénzbüntetésén kívül örök átokkal sujtja.¹⁹⁰ A pénzbüntetés és az átok ezentúl állandóan visszatérő motívumai a biztosító záradéknak. De mint már az első példán megfigyelhettük, az átkot nem az egyházi férfiak mondják ki, hanem maga a király.¹⁹¹ Ezt a gyakorlatot folytatják a XII. században megjelenő végrendelezők, mint Színes és Margit asszonyok, Fulco hospes és Valfer ispán.¹⁹² Záradékaikra itt nem térhetünk ki, de megemlítjük, hogy az isteni és a királyi haragra való hivatkozás közös vonásuk. 1198 után, mint Szilágyi Lóránd megfigyelte, a „*si quis infringere voluerit... subiacet*” szkémájú, Isten haragjára utaló átokformulák a vérszerződés utolsó pontjában való emlékezetes szereplés után eltűnnek, s helyüket a királyi kegy elvesztését kilátásba helyező záradékok, vagy „z ország szokásos büntetését”, 10 márkát kiszabó rendelkezések foglalják el.¹⁹³ Hozzátehetjük, hogy az isteni harag villámaival való fenyegetés nem tűnik el a jogéletből, hanem az alapító királyok és jámbor donatorok kezéből a vagyont védő Egyház „holt”, vagy inkább halhatatlan kezébe jut.

Az Egyház ugyanis a gregoriánus időktől kezdve egyre nagyobb következetességgel és bővebb terjedelemben alkalmazza a *censura*

¹⁹⁰ Pannh. I. 589. kritikája Reg. 2. sz

¹⁹¹ Ld. még Pannh. VII. 475, X. 494, 496, hamisakat uo. VII. 480, 495, VIII. 227, X. 500.

¹⁹² Pannh. I. 598, 599, 601, 604.

¹⁹³ Szilágyi, Anonymus 48—50, Eckhart, Századok 1910, 720.

ecclesiastica eszközeit: a kiközösítést és az egyházi tilalmat (*excommunicatio, interdictum*). A pápai hatalom fénykorában nem lehetett már elképzelni, hogy világi ember villogtassa meg e félelmes fegyvereket; az Egyház viszont már az investitúraharcban megtanulta, hogy élük a királyokat is fogja.¹⁹⁴ A kiközösítés természetes védelmül kínálkozott az egyházi rend jogai számára és a szentszéki bírászkodás során ilyen értelemben alkalmazták is. A XIII. századig azonban nem került sor rá, hogy e fenytéket magyar uralkodó ellen fordítsák, vagy hogy segítségével világiak jogait biztosítsák.

A világiak, mint az eddigiekből is kitűnik, sokkal hátrányosabb helyzetben voltak. Nem állott mögöttük az akkori keresztény Európát átfogó hatalmas jogrendszer, mely kiemelte volna őket a családból, vagy megvédte volna jogaikat. De gondolkodásukban már gyökeret vert az egyházi tanítás, hogy a keresztény király köteles megtartani a jogot, s kezükben volt a lázadás, a tettel való ellenállás *ultima ratio*-ja.¹⁹⁵ A magyar „koraközépkor” ismerői összeállították azokat az eseteket, amelyekben az alattvalók már a XI. századtól kezdve szembeszállottak a királlyal s nem egyszer bukását is okozták (Péter, Aba). Ezek között vannak kétségtelen ellenállások, felkelések, de vannak inkább elvi kijelentések, megjegyzések is; ilyen az *Intelmeknek* az a figyelmeztetése, hogy a hagyomány-sértő uralkodó elveszti országát, vagy a Kálmánkori tarcali zsinat ellenzékének, a régi jog védőinek különvéleménye (Alberik).¹⁹⁶ Hajlamosak volnánk a nagyurak felkeléseiben a forradalom szükségjogát látni, amelyet ma nem ismernénk el jogszabály kifejezőjének; az említett kijelentések s az események résztvevőinek ránkmaradt nyilatkozatai azonban arra vallanak, hogy a királyt is kötelező jog gondolata, egy a valóságos uralomnál magasabbrendű eszmény volt a lázadások mozgatója, s így a hivatali „főnemesség” kis csoportjára nézve a represszív alakban megjelenő ellenállási jogot el kell ismernünk. Kern Frigyes, kinek a tárgyra vonatkozó tanulmányát a megjelenése óta eltelt emberöltő nem fosztotta meg tekintélyétől, kiemeli, hogy az egyházi tanítástól még nem befolyásolt X—XI. századi germán ellenállási jogot az erőszakos cselekményektől alig lehet elvá-

¹⁹⁴ A kiközösítésre nálunk Kálmán előtt Bónis, Szent István 35—6.

¹⁹⁵ A király elvi korlátozására Kern, *Widerstands*r. 160 sk, Váczy, *Epoche* 87—8.

¹⁹⁶ Az esetek Deérnél, *Heidnisches* 80 sk. Feltűnő az utolsó ellenállási példa (1123) és az Aranybulla közötti százéves csönd e téren!

lasztani, de a krónikusan állandósuló felkelésekben mindig egy zavaros, homályos jogi gondolat nyilatkozik meg: hogy akit a király jogában megsértett, elégtételt venni jogosult. Ez a szubjektív jog akkor jön létre, amikor az objektív jog végső forrása, a király igazságossága meginog; de éppen azért szükséges és valódi jog, sőt még ennél is több: kötelesség Istennel és a joggal szemben, melynek szerződéses alapra nincsen szüksége. Ennek a jognak érvényesítése már nem földi fórum előtt történik, hanem „a harc istenitélete” dönt, s ezt a vallásos-tradicionális kötelességet teljesíti a Magna Cartát kivívó bárók serege, az *exercitus Dei*.¹⁹⁷

Rövid áttekintésünk eredménye csak annyi lehet, hogy az Aranybulla előtt az egyházi rend kiváltságainak védelmére és biztosítására az egyházi fenytéket, a világiak előkelő rétege pedig a represszív jellegű ellenállást alkalmazhatta, mely végső esetben a király letételére is vezetett. A társadalom többi csoportjainak, amelyek még nem váltak ki a királyi famíliából, rendi jogaik s így garanciáik sem lehettek.

Az Aranybulla ezen a téren is változást hozott. Az a néhány sor, amelyben rendelkezéseinek megőrzéséről és megtartásáról van szó, az egyetemes alkotmánytörténetben is helyet biztosított neki. Az ellenállási jog eredete körül hosszú ideje folyik a vita. A régebbi nézeteket, melyek angol, aragón, vagy jeruzsálemi hatást láttak benne, újabban az autochton magyar fejlődés felismerése szorította háttérbe. E szerint az Aranybulla utolsó cikkét csak akkor lehetne forradalmi mozgalom eredményének mondani, ha nem ismernők előzményeit. Ha a serviensek fellépése forradalom volt, akkor csak a hagyomány helyreállítására irányuló „tradicionalista forradalom” lehetett (Weber). A 31. cikk jelentőségét Kern nyomán abban látják, hogy a represszív ellenállási jogot királyi oklevélbe foglalta s így preventívvé tette. Tagadja e felfogás az aragón és a jeruzsálemi alkotmány hatásának lehetőségét, mert mindkettőben később foglalták írásba e jogot, mint nálunk. A magyar és idegen fejlődés hasonlóságát itt sem csak hatással és átvétellel, hanem inkább a kultúra fejlődésének közös alapjaival kívánja magyarázni.¹⁹⁸

Az ellenállási jog megértésének előfeltétele szerintünk az, hogy

¹⁹⁷ Kern, *Widerstandsr.* 159, 175, 184, 186, 190.

¹⁹⁸ Deér, *Heidnisches* 82 sk, Váczy, *Serviensek* 411 sk, Bartoniek, *Királyválasztás* 367 (2), 405 (2), Holub, *Alk. tört.* 89—90. Viszont Ferdinándy, *Aranybulla* 48—9 élesen elváltatja a hazai előzményeket a 31. cikktől.

az Aranybulla szavait helyesen értelmezzük. Érvényesíteni kell tehát mindenekelőtt azt a már bizonyított tételt, hogy az oklevélben mást jelent a *nobilis*, mint a *serviens*. Ennek következetes keresztülvételét Mályusz Elemérnek köszönhetjük. A 31. cikk szavainak: *tam episcopi quam alii jobagiones ac nobiles regni nostri* — helyes magyarázatával arra az eredményre jutott, hogy az ellenállás jogát a nobilesok maguknak tartották fenn, s még szó sem lehetett róla, hogy egy nagyobb csoport tagjai, a királyi *serviensek* jogot kaptak volna már 1222-ben a király aktuálisainak ellenőrzésére.¹⁹⁹ Ez az értelmezés összhangban van az eddig megismert ellenállási esetek tanulságával is, miszerint sohasem a király vitézei, hanem mindig a nagyurak fogtak össze az uralkodó hatalmi túlkapásai ellen.²⁰⁰

A rendi jogok biztosításának ez a legnevezetesebb, de nem leghatásosabb alakja tehát két tényezőtől tevődött össze. Az egyik a nagyuraknak (*nobiles*) a XII. században kifejlődött befolyása a hatalom gyakorlására, melynél fogva a királyt bizonyos elhatárolásokra rábírhatták, ill. ilyenektől visszatarthatták, s amely esetenként (pl. II. Istvánnal szemben, 1123-ban) a tényleges ellenállásig is fokozódott. A másik pedig a szerintünk nem tagadható külföldi hatás, mely arra vezetett, hogy ezt a valóban meglévő befolyásolási lehetőséget és represszív ellenállást az első kedvező alkalommal a magyar jogban eddig ismeretlen formában írásba foglalták. A hang tehát Jákobé, de a kéz Ézsaué. A *nobiles* nem egyszer gyakorolt forradalmi fellépése, melynek a hűbéres mivoltához, vagy a személyes kapcsolatokhoz nem volt köze, most a külföldi hűbérjog formájába öltözködött, de ezzel még nem tette alkotmányunkat hűbérvé.²⁰¹

A nobilesok lehetőségeinek sokkal reálisabb megítéléséről tanúskodik az Aranybullánál jó tíz évvel későbbi beregi egyezség, melyet talán nem lesz haszontalan a kérdés megoldásához segítségül hívni. Ennek megtartását immár nem egy főúri csoport, hanem maga a pápai hatalom és a magyar egyház érdekei kívánták. De hogy szankció

¹⁹⁹ Karizm. 174. — Mályusz egyébként a „tradicionális forradalom” elgondolását is éles kritikában részesítette: Patr. 44. — Divéky szerint is: „les évêques et les seigneurs ont droit d’opposer de la résistance.” Résumé 1933, II. 437. — Ezen az állásponton van Holub, Alk. tört. 88—9. is.

²⁰⁰ V. ö. Kern, Widerstandsr. 264 (482): Stets sind die Pairs solidarisch gegen den ungerechten Herrn.

²⁰¹ Ha *nobilis* nem egyenlő *serviensek*szel, akkor az ellenállási jog sem lehet a magyar hűbéreseknak jogaikat biztosító kényszereszköze, mint Eckhart (Jogtört. 318) gondolja.

gyanánt ne csak az egyházi fenytéknek nemrégiben gyakorolt eszköze, hanem a világiak közreműködése is rendelkezésre álljon, Jakab pápai legátus kiküldöttei megeskették a királyt, fiait és előkelít a beregi pontok megtartására. Az utóbbiak, akiket az oklevél névszerint is felsorol, még arra is megesküdtek, hogy a királyt illető dolgokban urukkal és utódaival szemben kéréssel, buzdítással, tanáccsal mindenképen arra fognak törekedni, hogy a fenti pontokat megtartsa és teljesítse.²⁰² Ez volt hát a főméltóságok, az előkelők eszköze: kérés, buzdítás, tanács, melynek az adott körülmények között nagy nyomatéka is lehetett. De ellenállást törvénybe iktatni, a koraközépkori államnak ezt az organikus betegségét²⁰³ kormányzati eszközzé tenni csak ott tanulhatták, ahol a hűbériség vazallusi oldala túlságosan is kifejlődött a dominus rovására.

Helyesen mondja Eckhart Ferenc: „Azt hiszem, hogy sohasem lesz megállapítható, hogy az Aranybullában kifejezésre jutott gondolatok honnan jöttek hozzánk. A középkori univerzális kultúra termelte ki őket magából, úgy mondhatnók, a XIII. században már a levegőben voltak.”²⁰⁴ Ha ezen túlmenően a magyar előzményeket a 31. cikké fejlesztő hatásokat akarjuk találgatni, legvalószínűbb feltevésnek a jeruzsálemi alkotmány befolyása tűnik fel.²⁰⁵ Nemcsak a Divéky munkáiban részletesen ismertetett szoros kapcsolatok miatt, melyek a magyar kereszteshadjárat alkalmával szövődhettek, hanem a 31. cikk természeténél fogva is. Mitteis mutatott rá, hogy a hűbériség eredetileg egymástól független kettős csoportokat alakít (úr-vazallus), s ezért a hűbéri ellenállási jog kezdetben mindig egyéni, mint Angliában I. Richárd idejében. Csak később szervezkednek a hűbéresek kollektív ellenállásra, mint Jeruzsálem példája mutatja. A magyar Aranybullát, melyben universi et singuli

²⁰² 1233: promittimus et iuramus, quod in omnibus et per omnia bona fide tenebimus et observabimus, nunc et in futurum omnia et singula capitula supradicta nos tangencia, et in iis, que tangunt predictum dominum nostrum regem, presentem vel alium qui pro tempore fuerit, dabimus studiose operam, rogando, hortando, consulendo in omnibus bona fide, quatenus omnia et singula capitula supradicta impleat penitus et observet. Endlicher 442.

²⁰³ Kern, Widerstandsr. 282.

²⁰⁴ Eckhart, Századok 1933, 98; ellenk. Deér, Heidnisches 84.

²⁰⁵ Divéky, Aranybulla (idézetem a 136. jegyzetben) és tőle: La constitution du Royaume de Jérusalem et les institutions hongroises et polonaises. Résumé 1933, II. 436. sk.

állhatnak ellen, átmenetnek tartja a két forma között.²⁰⁶ Ugyancsak ő hangsúlyozza Grandclaude nyomán, hogy Amalrich király 1162-*a s s i s e-a*, melyben az alsó hűbéreseknak közvetlen függésbe hozására történt kísérlet, egyúttal „a hűbéri ellenállási jog Magna Cartája lett”.²⁰⁷ Ezzel elhárulnak azok a kétségek is, melyek a jeruzsálemi befolyás tekintetében a késői megszövegezés miatt felmerültek. A kollektív (rendi!) ellenállás eszméje pedig csak olyan államból származhatott, mely — mint mondtuk — a hűbérjog két pólusa közül a vazallusokét fejlesztette ki erősebben.

Ezzel a minket közvetlenül érdeklő kérdéshez érkezünk: milyen helyet foglal el az ellenállási jog a magyar hűbériség és rendiség történetében? Itt a nyugateurópai fejlődés tanulságait hívjuk segítségül. Többen túlbecsülték a hűbérjog befolyását az uralkodó és az alattvaló viszonyára, s így az ellenállási jogra is, pedig mint Liebermann helyesen mondotta, minden szervezett büszke nép hűbérjog nélkül is kötelezi a királyt a szokásjog megtartására, s ha kell, kényszeríti is rá. Az uralkodó és az alattvaló köteletségének viszonyossága a hűségben alapul, ez pedig már a hűbérjog előtt és azon kívül is megvolt. Kétségtelen azonban, hogy ez a jogrendszer adott az úr szerződösszegésének és az alattvaló ellenállási jogának formát a szerződéses gondolat alapján, s így nem véletlen, hogy ez a jog különösen a keresztes lovagok államainak hűbéri alkotmányában kapott különösen éles jogi szabályozást.²⁰⁸ Éppen ott, ahonnan az Aranybullára gyakorolt hatás jöhetett. A nyugati analógia világossá teszi, hogy a Bullában megjelenő ellenállási jog legfeljebb a magyar jogfejlődés hűbéri látszatainak egyike, de semmit sem bizonyít valamilyen XIII. századi magyar hűbériség fennállása mellett.

A rendiség és az ellenállási jog viszonyára nézve ugyancsak tiszta képünk van Nyugaton. A rendi állam bontakozása az uralkodó hatalmának pusztán megtorló jellegű korlátozásaitól a megelőzők felé fordulást jelzi. Az elismert tetteges ellenállás ugyanis akkor jutott határozott jogi formához, mikor az uralkodó bizonyos ígéreteinek megtartását az engedelmességre való igény elvesztésének szankciójával biztosította, vagyis maga adta meg alattvalóinak jog-

²⁰⁶ Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgesch. Germ. Abt. 1940, 339. — A két alakról (harmadik a király letétele) olv. Kern, Widerstandsr. 168.

²⁰⁷ Lehn. 252—3.

²⁰⁸ Historische Zeitschrift 112 (1914), 409, id. Kern, Widerstandsr. 261 (478), ált. uo. 260—3.

sértés esetére az ellenszegülés jogát. Ez a frank birodalomban már 856-ban előforduló biztosítás a XIII. században, a rendi alkotmány kialakulásával együtt vált gyakoribbá, mégpedig — Kern szerint — Magyarországon, Aragóniában és Angliában. Az angol Magna Carta már 1215-ben döntő lépést tett a rendi alkotmány felé azzal, hogy a nép szükségjogát a maga szentesítésével megengedette és alkotmányossá tette. Az ellenállási jog lehangolása egyengette azoknak az intézményeknek az útját, amelyekben már az „ország” képviselőinek volt módjában megelőzni (s nem megtorolni) a király jogsértését.²⁰⁹ A magyar ellenállási jog is a XIII. század végén kibontakozó koraérett rendiség előhírnöke, s így méltán nyitja meg a rendiség kialakulásának korát.²¹⁰

Fejtegetéseink kezdetén azonban a *i u s r e s i s t e n d i*-t a rendi jogok biztosítékaként tárgyaltuk. De melyik rend kiváltságainak biztosítására szolgált? A serviensek éppen úgy nem voltak rend 1222-ben, mint a nobilesok, akiknek II. Endre az ellenszegülést megengedte; de mindkét társadalmi csoport útban volt a renddé alakulás felé. E szerint a szankció előbb jelent meg, mint a rend kialakult volna, illetőleg az ellenállási jog csak később vált a nemesi kiváltságok szankciójává. Az Aranybulla a két említett társadalmi csoport együttműködésének az eredménye; a nagyurak befolyásukat a maguk és a serviensek javára kiharcolt engedmények érdekében vetették latba. Az Aranybulla azonban, mint tudjuk, nem sokáig volt hatályban. II. Endre már 1222 nyarán elbocsátotta az új kormányt s ezzel a szabadságlevél is feledésbe merült.²¹¹ Így érthetjük meg, hogy 1231-ben, mikor a serviensi kiváltságokat sikerült az Egyház támogatásával újra biztosítani, az ellenállási jogról már szó sem esett. Az újabb szabadságlevél szankciója az egyházi fenyegetés lett, amelyben bizonyára a serviensek is jobban bíztak; a világiak-gyakorolta erőszakos ellenállást nálunk is, mint Nyugaton, az Egyház rendezett eljárása váltotta fel.²¹² A király hozzájárult, hogy ha a rendelkezéseket ő vagy utódai megszegnék, az esztergomi érsek kánoni intés után kiközösíthesse őket. Egyházjogi szempontból ez nem is lehetett másként, mert a király 1231-ben fiaival együtt megesküdtött a Bullára, ami 1222-ben nem történt meg, márpedig az esküszegés *i p s o i u r e* egy-

²⁰⁹ Uo. 267, 273—5, 281, 442.

²¹⁰ Uo. 440.

²¹¹ Karácsonyi János: Az Aranybulla keletkezése és első sorsa, Budapest 1890 (Ért. a tört. tud. k. XVIII. 7.) 28.

²¹² Ferdinandy, Aranybulla 66, Kern, Widerstandsrl. 204.

házi bíraskodás alá vonta volna őt. A rendi fejlődést tekintve azonban nem olyan természetes az ügy: az 1231-i események során a főpapság bocsátja a serviensek rendelkezésére a maga szankcióit. A leendő köznemességnek tehát sem 1222-ben, sem 1231-ben nincs s a j á t eszköze igényeinek kikényszerítésére, tehát rendi jogai sem teljesekek még. Ezek a megfigyelések az 1267-i oklevélre is vonatkoznak, amelynek az 1231-ihez hasonló szankciója van.

A század végén az immár társadalmi szempontból kialakult köznemesség a király ellenőrzésének sokkal hatásosabb eszközehez folyamodik, az országgyűléshez. Ezért akar, mint láttuk, minden esztendőben összegyűlni s a hatalom gyakorlóit felett, ha nem is ítélni, de vizsgálatot tartani.²¹³ Ezért kívánja a király aktusait is a részben országgyűlésen választott tanácsosok hozzájárulásához kötni.²¹⁴ Itt érdekes párhuzamok nyílnak a nyugati, elsősorban az angol alkotmányfejlődés felé, amelyeket túlságosan is hangsúlyoztak. Magunk csak azt a kevésbé megfigyelt mozzanatot domborítjuk ki, hogy a Magna Cartának a mienknél sokkal jobban kidolgozott szankcióját²¹⁵ már 1216-ban elejtették, ezzel szemben 1253-ban a n a t h e m a alá vetették a Carta megszegőit!²¹⁶ A szankció azonban itt sem bizonyult megfelelőnek s így Anglia is csak a parlament kialakulásával találta meg a király ellenőrzésének hatékony eszközét.

Az angol fejlődés azonban sokkal egyenletesebb a mienknél. Ott az országgyűlés a hűbéri fejlődésen áthaladt társadalomra épülhetett, nálunk viszont korérett rendiség valósította meg s így egyidőre el kellett tűnnie. Feledésbe merült az Aranybulla is, ezzel a kialakuló köznemesség jogai biztosíték nélkül maradtak. Ekkor, az Anjouk erőteljes uralma idején történt meg a magyar alkotmánytörténet egyik legnagyobb jelentőségű lépése: a főpapság feltámasztotta az 1222-i Aranybullát. Tudvalévő, hogy a Bulla szövege nem maradt ránk eredetiben, csak egy 1318-i átiratban, melyen négy pecsét függött: Tamás esztergomi érseké (most hiányzik), László kalocsai

²¹³ A király és tanácsosai ítélnék, 1290: 31. tc. Feltűnő a hasonlóság az angol impeachment-tel, mely ugyancsak megosztja a vizsgálat és ítélet funkcióit a két ház között.

²¹⁴ 1298: 23. tc., a híres „tanácstörvény”.

²¹⁵ Ferdinandy, Aranybulla 49; Pauler Gyula: A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt, 2. kiad. Budapest 1899, II. 501 (72); Eckhart Ferenc: Magyarország története, 8. kiad., Budapest 1942, 83.

²¹⁶ McKechnie, William Sharp: Magna Carta, Glasgow 1905, 166.

érseké, János nyitrai és László pécsi püspöké.²¹⁷ Nem valami közönséges *transsumptum* volt ez! Létrejöttét Knauz Nándor szépen tisztázta. 1318-ban a magyar püspöki kar Kalocsán zsinatra gyűlt össze, mely azonban voltaképpen a magyar főpapok „formális véd- és dacszövetsége” volt kiváltságaik védelmére az uralkodó ellen.²¹⁸ Valóságos „unió” volt ez, mely az ellenszegülőket letétellel, ill. klérikusai kiváltságaik elvonásával fenyegette meg.²¹⁹ Hogy a királyt országgyűlés tartására bírják, két püspököt küldtek hozzá, kikkel szemben Károly kiközösítés terhe mellett kötelezte magát arra, hogy a rákosi országgyűlésen főuraival együtt megjelenik; sőt a meghívólevélben még azt is megígérte, hogy a királyi, egyházi, nemesi és más jogokat *szorgosan* felkutatja, s azokat sértetlenül megtartja, amire királyi hitét adta. Természetesnek tűnik föl, hogy az Aranybullát a püspöki kar előre leíratta s mindnyájuk nevében négy pecséttel hitelesítette, hogy a királynak megerősítésre bemutassa.²²⁰

Nem állíthatjuk, hogy az 1318-i átirat volt az Aranybulla első másolata, vagy a százados álomból életre keltője. De annyi bizonyos, hogy ebben az évben a magyar főpapságnak összeütközése támadt a királlyal, s ebben igen erős eszközökhöz nyúlt. Mint 1298-ban s már előbb is, törekvéseinek támogatóit a köznemesekben találta meg. Elővette és ünnepélyes formában kiadta tehát az egyházi levéltárakban őrzött nagy szabadságlevelet. Érdekes csak az, hogy nem 1231, 1267 vagy 1298 oklevelei kerültek megújításra, hanem a száz évvel előbbi, talán éppen az ellenállási jog miatt, melyet maguk a főpapok is gyakorolni készültek. Ennek a választásnak a következtében vált az 1222-i oklevél a magyar alkotmány „alaptörvényévé”.

De a főpapi unió lépése más szempontból is jelentős volt. A *nobilis* szón ekkor már mindenki „nemest” értett, nem „előkelőt”; a nagyuraknak biztosított *ius resistendi* tehát a terminológia

²¹⁷ Fényképét ld. Magyar Művelődéstörténet I. 149, hozzá I. 634.

²¹⁸ Hóman, MT. II. 69.

²¹⁹ Mon. Strig. II. 744.

²²⁰ Knauz Nándor: Aranybulla. MTT. X. (1861), 212—3. Itt idézi a király kötelezvényét: Obligat se rex et universos fideles sub poena excommunicacionis, quod ad diem octavum B. Joannis Baptiste ad generalem regni conventum in campo Rákos habendum cum optimatibus convenire debeat. — Meghívólevelét uo.: Nos enim fide nostra regia mediante sub eadem excommunicacione assumpsimus ecclesiarum Dei, nostra ac regalia, regni nostri nobilitum, ac ceterorum iura diligenter perquirere, ac ea pro posse nostro fideliter inviolabiliter observare.

megváltozásának következtében, szinte magától terjedt ki az egész nemességre. Így mi sem volt természetesebb, minthogy Nagy Lajos 1351-ben a Bullával együtt ezt a — sohasem létezett — nemesi jogot is megújítsa.²²¹ Persze a terminológia nem változott volna meg, ha nem alakul át maga a társadalom, ha a köznemesek életmódjukban, hivatásukban, az adománybirtok monopolizálásában nem emelkednek a főnemesek mellé. Most azonban — helyi jelenségektől eltekintve — a nemesség kialakult és 1351-ben a törvény is kifejezte e g y s é g e s s z a b a d s á g á t az ország minden részében, még a hercegi tartományokban is.²²² Ezzel a decretummal vált jogi értelemben is renddé, mert megkapta Nagy Lajostól rendi kartáját: az 1222-ben még más körülmények között megfogalmazott Aranybulla megújítását.²²³ Most már a főnemesség és köznemesség között nem létezett rendi különbség, csak o s z t á l y t a g o z ó d á s, de ez sem mereven, át nem hágható korlátok között, hanem a hűbéri föl- és alárendeltség viszonyulásának finom eszközeivel kifejezve. Éppen ezért a két első rend kialakulását megismervén, most a rendi tagozódást keresztező, azt át- meg átszövő hűbérviszony országos és helyi alakjait kell szemügyre vennünk.

²²¹ Tanulságos megfigyelni azt, amit Nagy Lajos nem erősített meg a Bullából. A 4. cikkről van itt szó, mely a király szemében az élő joggal teljesen ellenkezőnek tűnt föl, ezért is hagyta ki, nem pedig új öröklési rend megalkotásának célzatával (Eckhart, Jogtört. 294, Murarik, Ősiség 111). A közjogi értelmet akkor már nem érezték ki belőle, mert a serviensek már kiszakadtak a királyi familiából és birtokaik függő, kondicionárius jellege országos viszonylatban szóba sem jöhetett.

²²² 1351: 11. tc.: Ad eorundem etiam nobilium petitionem annuimus: ut universi viri nobiles, intra terminos regni nostri constituti, sub inclusione terminorum ipsius regni nostri existentes, sub una et eadem libertate gratulentur.

²²³ Maga a király egyhelyütt igen találóan fejezte ki, hogy 1351-ben szabadságlevelet adott a nemességnek: ... tamen quia libertate nobilium regni nostri per nos nuperrime eisdem gracie concessa requirente... az ártatlan családtagok nem szenvedhetnek a bűnösökért. Zala I. 542. id. Holub, Századok 1935, 194.